

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.એ. - ઇતિહાસ
પેપર - ૨

(મુખ્ય તથા ગૌણ)

HISM / HISS-102

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

(પ્રાગૈતિહાસિક યુગથી ઈ.સ. ૧૩૦૪ સુધી)

વિભાગ-૩ ચાવડાવંશ થી સોલંકી યુગ સુધી

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. ૧૯૯૪માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એકમાત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫મી જન્મજયંતિના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારીત્ર્ય ઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી, શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે, બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમના રોજિંદા કામો કરતા પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય : પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવા પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાંત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાંત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાથના કરું છું.

પ્રો.(ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય

કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ.

સંપાદન:	
પ્રો. ડૉ. અમી ઉપાધ્યાય	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમિનિટીઝ એન્ડ સોશ્યલ સાયન્સિશ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ.સોનલ ચૌધરી	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,અમદાવાદ.
વિષય સમિતિ:	
ડૉ.સોનલ ચૌધરી	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,અમદાવાદ
ડૉ.અરુણ વાઘેલા	પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. લલિત પટેલ	પ્રિન્સીપાલ, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ
પરામર્શન (વિષય):	
ડૉ.અરુણ વાઘેલા	પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ ,ઇતિહાસ વિભાગ , ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. જગદિશ ચૌધરી	પ્રિન્સીપાલ, એસ. વી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
ડૉ. અનસુયા ચોથાણી	પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ ,સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
લેખન:	
ડૉ. સંજય પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, સરકારી આર્ટ્સ કોલેજ, સમી
ડૉ. જશરાજ ચૌધરી	એસોસિયેટ પ્રોફેસર , ઇતિહાસ વિભાગ ,આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, વડાલી
ડૉ. ભાવિન પરમાર	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ (સાંજની) , અમદાવાદ
ડૉ.હરેશ પંચાલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, નવજીવન આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ,દાહોદ.
પરામર્શન (ભાષા) :	
ડૉ. જીતલ રાહોડ ડૉ. જાગૃતિ મહેતા ડૉ. દિનેશ ભદ્રેસરિયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી, કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

Copyright © Dr. Babasaheb Ambedkar Open University – Ahmedabad. June 2020

This publication is made available under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

ISBN “ 93-89909-06-7 ”

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

HISM/HISS-102
ગુજરાતનો ઇતિહાસ
(પ્રાગૈતિહાસિક યુગથી ઈ.સ.૧૩૦૪ સુધી)

વિભાગ-૩

ચાવડાવંશ થી સોલંકી યુગ સુધી

એકમ-૯

વનરાજ ચાવડા અને અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના

એકમ-૧૦

મૂળરાજ તથા ભીમદેવ-૧ પહેલાની સિધ્ધીઓ

એકમ-૧૧

સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજકીય સિધ્ધીઓ

એકમ-૧૨

કુમારપાળની રાજકીય સિદ્ધીઓ

એકમ-૧૩

કુમારપાળની સાંસ્કૃતિક સિદ્ધીઓ

એકમ-૧૩

હેમચંદ્રાચર્ય અને તેમનું શિષ્ય મંડળ

વિભાગ-૩

ચાવડાવંશથી સોલંકી યુગ સુધી

ગુજરાતનો ઇતિહાસ (પ્રાગૈતિહાસિકયુગ થી ઈ.સ.૧૩૦૪ સુધી) ના વિભાગ-૩ “ચાવડાવંશથી સોલંકીયુગ સુધી” માં કુલ છ એકમો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. આ વિભાગમાં પ્રાચીન ગુજરાતના પાટનગર એવા અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના કરનાર વનરાજ ચાવડાથી લઈ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખ આપનાર સોલંકી રાજાઓ અને મહાનાયાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે.

એકમ-૯ મૈત્રકકાળ અને સોલંકીકાળને જોડતી મહત્વની કડી એટલે ચાવડાવંશ. આ ચાવડા કુળની ઉત્પત્તિ અને ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાં ચાવડા રાજ્યોની માહિતી આ એકમમાં આપવામાં આવેલી છે. વનરાજ ચાવડાનું પ્રારંભિક જીવન, સત્તા પ્રાપ્તિ અને પાટણની સ્થાપનાની વિસ્તૃત માહિતી અહીં આપવામાં આવેલી છે.

એકમ-૧૦ ગુજરાતમાં વલભીના મૈત્રકો પછી શૂન્યવકાશની સ્થિતિ અને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં નાના નાના રાજ્યો પછી ગુજરાતને એક સામ્રાજ્યમાં ફેરવનાર એવા સોલંકી સત્તાનો ઉદય, સોલંકીવંશના સફળ શાસનકર્તા મૂળરાજ સોલંકી અને ભીમદેવ પહેલાની કારકીર્દી તથા સિદ્ધિઓની આ એકમમાં વિગતે વાત કરવામાં આવી છે. સાથે સાથે આ સમયનાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય, સાહિત્ય, અન્ય લલિતકલાઓની માહિતી આપવામાં આવી છે.

એકમ-૧૧ ગુજરાતને રાજકીય એકતા આપનાર તથા ગુજરાતનો સર્વાંગી વિકાસ સાધનાર સોલંકીઓ અને તેમના વંશના મહાન પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ તથા તેની સંખ્યાબંધ લશ્કરી સિદ્ધિઓની વિસ્તૃત માહિતી અહીં આપવામાં આવેલી છે.

એકમ-૧૨,૧૩ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મહાન સમ્રાટ અશોક તરીકે ઓળખાતા કુમારપાળની ગાદી પ્રાપ્તિ અને કુમારપાળની રાજકીય સિદ્ધિઓનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

મહાન વિજેતા અને કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હોવા છતાં તેની ધાર્મિકતા અને પ્રજા કલ્યાણકારી કાર્યો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે. કુમારપાળના સમયમાં સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકલા પણ સોળે કળાએ ખીલી હતી. મૂળરાજના સમયથી શરૂ થયેલી સાંસ્કૃતિક વિકાસ અને ગુજરાતની અસ્મિતામાં કુમારપાળ સુધીની ભૂમિકાથી સોલંકીવંશ ખરેખર સુવર્ણયુગ તરીકે સ્થાપિત થયેલો . તે આ એકમમાંથી જાણી શકાય છે.

એકમ-૧૪ સાહિત્ય, દર્શન, યોગ, વ્યાકરણ, છંદશાસ્ત્ર , કાવ્યશાસ્ત્ર, અભિધાનકોષ વગેરે વિષયો ઉપર નવીન ગ્રંથોની રચના કરનાર કાલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરીના જીવન, સાહિત્ય સર્જન, દિક્ષા પ્રસંગ, સિધ્ધરાજ જયસિંહ સાથેના સબંધો તથા હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય મંડળ વિશે વિસ્તૃત માહિતી આ એકમમાં પુરી પાડવામાં આવી છે. આ એકમના અભ્યાસ બાદ વિદ્વાવાનો હેમચંદ્રાચાર્યને કેમ જ્ઞાનના મહાસાગર કહેતા એ વાત પણ સ્પષ્ટ થશે.

રૂપરેખા

9.0 ઉદ્દેશો

9.1 પ્રસ્તાવના

9.2 ગુજરાતનો યાવડા યુગ - પૂર્વભૂમિકા

9.2.1 'યાવડા' નામકરણ અને ઉત્પત્તિ

9.2.2 ગુજરાતના વિવિધ યાવડા રાજ્યો

9.2.3 પંચાસરનો યાવડાવંશ

• તમારી જાતે ચકાસો

9.3 વનરાજ યાવડા :

9.3.1 વનરાજનો જન્મ અને ઉછેર

9.3.2 પ્રારંભિક કારકીર્દિ

9.3.3 અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના

9.3.4 શાસન સંબંધિત માહિતી

• તમારી જાતે ચકાસો

9.4 વનરાજ યાવડાના અનુગામી શાસકો

9.4.1 યોગરાજથી સામંતસિંહ (ભુચડ) સુધી

9.4.2 યાવડા રાજ્યનું પતન

9.4.3 યાવડા વંશની વિવિધ વંશાવળીઓ

• તમારી જાતે ચકાસો

9.5 સારાંશ

9.6 શબ્દાવલિ

9.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

9.8 સંદર્ભસૂચિ

9.1 ઉદ્દેશો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે :

- અનુમૈત્રકકાલીન ગુર્જરના ચાવડા રાજ્યની સ્થિતિ વિશે જાણકારી મેળવશો.
  - ચાવડાકુળની ઉત્પત્તિ અને નામકરણ વિશે માહિતગાર બનશો.
  - ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાં સ્થિત ચાવડા રાજ્યો વિશે જાણકારી મેળવશો.
  - વનરાજ ચાવડાના પ્રારંભિક જીવન, અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના વગેરે વિષયે જાણકારી મેળવશો.
  - વનરાજ ચાવડાના અનુગામી શાસકો તથા ચાવડા વંશના પતન બાબતે માહિતગાર બનશો.
  - ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ચાવડા શાસકોના પ્રદાન બાબતે પરિચિત બનશો.
-

9.1 પ્રસ્તાવના :

મૈત્રકકાળ તથા અનુમૈત્રકકાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં ચાવડા નામે ઓળખાતા કેટલાંક રાજ્યો પ્રવર્તતા. આ ચાવડાકાળ મૈત્રકકાળ અને સોલંકી કાળને જોડતી મહત્વની કડી છે; તેથી મૈત્રકોનાં પતન અને સોલંકીઓના અભ્યુદયને સમજવા માટે ચાવડા શાસકોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી બંને છે. આ એકમોમાં આપણે ગુજરાતનાં વિવિધ ચાવડા રાજ્યો, ચાવડાઓની ઉત્પત્તિ અને નામકરણ વગેરેની રૂપરેખા સમજીશું તથા વનરાજ ચાવડાના જન્મ, કારકિર્દી, અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના વગેરેને લગતી દંતકથાઓનો પણ અભ્યાસ કરીશું. આ ઉપરાંત વનરાજના અનુગામીઓની કામગીરીનો અભ્યાસ કરી ચાવડાઓના પતન તથા ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તેમના પ્રદાન અંગે માહિતગાર બનીશું.

9.2 ગુજરાતનો ચાવડાયુગ - પૂર્વભૂમિકા :

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં સોલંકીકાળ 'સુવર્ણયુગ' ગણાય છે. ગુજરાતમાં સોલંકી સત્તાના સ્થાપક મૂળરાજ સોલંકીએ ચાવડા વંશના છેલ્લા રાજવી પાસેથી સત્તા છીનવી લઈને સોલંકીઓની સ્વતંત્ર સત્તાની સ્થાપના કરી હતી. વળી સોલંકીઓની રાજધાની અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના પણ ચાવડા શાસકે જ કરી હતી. આ ઉપરાંત ગુજરાતના મૈત્રકકાલ અને સોલંકીકાલને જોડતી કડી સમાન ચાવડાકાલ હતો. તેથી ચાવડાકાળની વિગતવાર જાણકારી મેળવવી જરૂરી છે. આપણે આ યુગની રાજકીય પરિસ્થિતિની રૂપરેખા એક પછી એક તપાસીએ.

9.2.1 'યાવડા' નામકરણ અને ઉત્પત્તિ:

મૈત્રકકાલ તથા અનુમૈત્રકકાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં યાપ - યાપોત્કર- યાવોટક- યાહકા યાવડા નામે ઓળખાતા કેટલાંક રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ? અને તેમનો મૂળપુરૂષ કોણ હતો ? તે અંગે કોઈ જ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી પરંતુ કેટલીક દંતકથાઓ અનુસાર, આ પૃથ્વીને અસુરોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા માટે ભગવાન શિવે પોતાના 'યાપ' (ધનુષ્ય)માંથી એક શક્તિશાળી પુરૂષ પેદા કર્યા. જે 'યાપ' તરીકે ઓળખાયો. આ ઉપરાંત પ્રબંધચિંતામણીમાં વનરાજ યાવડાના ઉત્તરાધિકારી રાજા યોગરાજને લગતી અનુશ્રુતિમાં તેના પૂર્વજોનાં કલંકને લઈ એનું રાજ્ય ચરટો (ચોરો) નું રાજ્ય ગણાતું હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે તેના પરથી 'યાઉડા-યાવડા' શબ્દ ગુજરાતી શબ્દ 'ચોદા' - 'ચોરટા' ને મળતો આવે છે નવસારીના ચાલુક્ય રાજા અવનીજનાશ્રયના દાનપત્રમાં 'યાવોટક'શબ્દનો નિર્દેશ છે. જ્યારે પ્રબંધચિંતામણિ અને કુમારપાળની વડનગર પ્રશસ્તિમાં 'યાપોત્કટ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે. ભાટ - ચરણોએ જાળવેલી અનુશ્રુતિઓનાં 'યાવડા' શબ્દ આવે છે. આમ આ કુલ નામનાં વિવિધ રૂપો પ્રયોજાતાં જે 'યપોત્કર' 'યાવોટક' અને 'યાઉડા' કે 'યાવડા' એક જ શબ્દના જુદાજુદા રૂપ છે અને તેમાંથી 'યાઉડા' મૂળ રૂપ હશે; જેમાંથી 'યાવડા' શબ્દ ઉતરી આવ્યો હશે.

9.2.2 ગુજરાતના વિવિધ યાવડા રાજ્ય :

યાવડા રાજ્ય કુલોનો સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ શક વર્ષ 550 (ઈ.સ. 628) નો છે. જ્યોતિષાચાર્ય બ્રહ્મગુપ્તે 'બ્રહ્મમસ્કુટસિક્રાંત'ની રચના એ વર્ષે કરી, ત્યારે ત્યાં યાપવંશનો રાજા વ્યાધ્રમુખ રાજ કરતો હતો. બ્રહ્મગુપ્ત 'ભિન્નમાલકાચાર્ય' તરીકે પણ ઓળખાતા હતા; તે પરથી વ્યાધ્રમુખની રાજધાની ભિન્નમાલમાં હોવાની સંભવે છે. પરંતુ ત્યારબાદ ટૂંક સમયમાં જ હ્યું-એન -ત્સાંગે ભિન્નમાલની મુલાકાત લીધી હતી; ત્યારે ભિન્નમાલ ગુર્જરદેશનું પાટનગર ગણાતું હતું.

❖ વઢવાણનો યાપવંશ :

નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વઢવાણમાં યાપ કુલનો એક રાજવંશ સત્તા રૂઢ થયો. આ વંશની ઉત્પત્તિ શિવના યાપ (ધનુષ્ય)માંથી ઉત્પન્ન થયેલાં યાપ નામે નૃપમાંથી થી મનાય છે. આ વંશનો પહેલો જ્ઞાત રાજા વિક્રમાંક છે. આ વંશના રાજા ધરણીવરાહના ઈ.સ. 914ના તામ્રપત્રમાં યાપવંશના રાજાઓની વંશાવળીઓ જોતાં જણાય છે કે, વઢવાણમાં તેઓ ઈ.સ. 700 થી રાજ્ય કરતા હોવાનું જણાય છે.

❖ સૌરાષ્ટ્રના અન્ય ચાવડા રાજ્ય :

ભાટ-ચારણોના અનુશ્રુતિક વૃતાંતો અનુસાર આ કાલ દરમ્યાન ચાવડા કુળના બીજા પણ કેટલાંક રાજ્યો પ્રવર્તતા હતા. આમાંનું એક રાજ્ય દીવમાં હતું. જે આઠમી સદીમાં સ્થપાયું હતું; જે ૧૨મીથી-૧૩મી સદી સુધી ચાલું રહેલું. સોમનાથ પાટણમાં પણ ચાવડાઓનું શાસન પ્રવર્તતું હતું, પરંતુ તેની કોઈ વિગતો ઉપલબ્ધ નથી આ ઉપરાંત ઓળખ મંડળમાં ચાવડા કુળના અખેરાજીએ વાઘેરાને વશ કરી પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી.

❖ કચ્છના ચાવડા રાજ્ય :

આનુશ્રુતિક વૃતાંતો અનુસાર કચ્છમાં પણ ચાવડા કુળના કેટલાંક રાજ્યો સ્થપાયાં હતા. પાટગઢ (તા. લખપત) પર વિરમ ચાવડા રાજ્ય કરતો હતો તે ઈ.સ.ની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયો હોવાનું જણાય છે. વિરમ ચાવડો ગૂંતરી (તા. નખત્રાણા) સાંઘ રાજ્યનો ખંડિયો હતો, એવો ઉલ્લેખ મળે છે. તેણે પોતાની પુત્રી સિંઘમાં સમાંવંશનાં રાજા લખિયાર ભડના પુત્ર લાખા સાથે પરણાવી હતી. આ ઉપરાંત ધોલાય- સરસાગર (તા. લખપત) તથા રાયપુર બંદર (તા. માંડવી) માં પણ ચાવડાઓનું રાજ્ય હતું. તેવી અનુશ્રુતિ છે; પરંતુ તેને લગતી વિગતો ઉપલબ્ધ નથી.

9.2.3 પંચાસરનો ચાવડા વંશ :

'પ્રબંધચિંતામણિ', રાસમાળા વગેરે પુસ્તકોની દંતકથાને આધારે સાતમાં સૈકાના અંતમાં પંચાસરમાં જયશિખરી ચાવડાનું રાજ્ય હતું. જયશિખરીના પૂર્વજો વિશે કોઈ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ તે પંચાસરથી પાટણ સુધીના પ્રદેશનો ઠાકોર હોવાનો સંભવ છે. વિદ્વાનોના મંતવ્ય પ્રમાણે ચપોત્કર, ચાવોટક વગેરેના અપભ્રંશ ચોર, ચોટટા, ચોરટા વગેરે સંભવી શકે. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાવડાના કોઈ પૂર્વજો ચોરી કે લૂંટફાટનો ધંધો કરતા હશે, તેમાંથી અસ્થિર રાજકીય પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને તેઓએ પંચાસરની આસપાસનાં પ્રદેશમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હશે. જયશિખરી આવા કોઈ રાજાનો અનુગામી હોવો જોઈએ. તેનો આરબ લશ્કરનાં હાથે ઈ.સ. 695 માં પરાજય થયો હશે અને તેમની સામેના યુદ્ધમાં તેનું આ સાલના અરસામાં અવસાન થયું હશે.

બીજી એક અનુશ્રુતિ મુજબ જયશિખરી વિશે જે વૃતાંત આપવામાં આવ્યો છે, તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

કાન્યકુબ્જ દેશમાં ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશનો ભુવડ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક દિવસ ભુવડની રાજ્યસભામાં ગુર્જરદેશના શંકર કવિએ પંચાસરના ચાવડા રાજા જયશિખરીનો મહિમા ગાયો ત્યારે ભુવડે જયશિખરીને આધીન કરવા સેના મોકલી, પરંતુ જયશિખરીની સેનાએ ભુવડની સેનાને પરાજય

આપ્યો. આથી ભુવડે પોતે આગેવાની લઈ પંચાસર પર આક્રમણ કર્યું. બંને સૈન્ય વચ્ચે ઘણા દિવસો સુધી સંગ્રામ ખેલાયો. અંતે જયશિખરોનો પરાજય નિશ્ચિત જણાતાં તેઓ પોતાની ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને કોઈ સુરક્ષિત સ્થાને લઈ જવા શૂરપાલને આજ્ઞા કરી. શૂરપાલ બહેનને જંગલમાં લઈ ગયો, તે દરમિયાન જયશિખરી યુદ્ધમાં વીરગતિ પામ્યો અને ભુવડની સેનાએ પંચાસર કબજે કર્યું.

કાન્યકુબ્જ (કલ્યાણકટક) એટલે હાલનું કનોજ, એમ ઘણા વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. પરંતુ ઈ.સ.696માં કનોજમાં ચાલુક્ય વંશનો ભુવડ નામે કોઈ રાજા થયો હોવાનો ઐતિહાસિક પુરાવો મળતો નથી. ત્યાર પછી પ્રતિહાર વંશના રાજા નાગભટ્ટ બીજાએ (ઈ.સ. 792 – 834) કનોજમાં સત્તા પ્રસરી અને પોતાની રાજધાની બનાવી તેણે આનર્ત પર સત્તા પ્રસરેલી અને સૌરાષ્ટ્રની તીર્થ યાત્રા કરેલી. જયશિખરીનો યુદ્ધમાં વધ કરી પંચાસરનો પ્રદેશ કબજે કરનાર કનોજ દેશનો રાજા ભુવડએ કનોજના પ્રતિહાર વંશનો રાજા નાગભટ્ટ બીજો હોવાનો સંભવ છે. તો જયશિખરીનું મૃત્યુ ઈ.સ. 696 માં નહિ પરંતુ તે પછી લગભગ સો વર્ષે થયું હોવું જોઈએ.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ક) ખાલી જગ્યા પૂરો :

1. ભગવાન શિવે પોતાના _____માંથી એક શક્તિશાળી પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.
2. નવસારીનાં ચાલુક્ય રાજા _____નું દાનપત્ર મળી આવ્યું છે.
3. ચાવડા રાજ્યકુળનો સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ શક વર્ષ _____નો મળે છે.
4. પંચાસરમાં _____નું રાજ્ય હતું.
5. શૂરપાલની બહેનનું નામ _____હતું.

(ખ) નીચેનાં વિધાનો પૈકી ક્યાં સાચાં છે ? ક્યાં ખોટાં છે ?

1. જ્યોતિષાચાર્ય બ્રહ્મગુપ્તે 'બ્રાહ્મસ્ફૂટસિક્રાંત' ગ્રંથની રચના કરી હતી.
2. પંચાસરના રાજા જયશિખરીને મૂળરાજ સોલંકીએ પરાજિત કર્યો હતો.
3. જયશિખરના પુત્રનું નામ શૂરપાલ હતું.
4. એક અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાવડાઓના પૂર્વજો ચોરી કે લૂંટફાટ કરતા હતા.
5. નાગભટ્ટ બીજાએ કનોજને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી.

9.3 વનરાજ યાવડા:

જયશિખરોના મૃત્યુ પછી પંચાસરના યાવડા રાજ્યનો અંત આવ્યો અને ત્યાં પચાસેક વર્ષ સુધી કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓનું શાસન પ્રવત્યું ત્યાર બાદ વનરાજ યાવડાએ 50 વર્ષની વયે અણહિલવાડ વસાવી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અણહિલવાડનો યાવડા વંશ વનરાજથી શરૂ થયો. પરંતુ અગાઉ જણાવ્યા મુજબ વનરાજના પિતાની બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અનેક અનુશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે. તેવી જ રીતે વનરાજના જન્મ સંબંધે પણ અનેક અનુશ્રુતિઓ છે. જેનો હવે આપણે અભ્યાસ કરીશું.

9.3.1 વનરાજનો જન્મ અને ઉછેર :

પંચાસરનાં પતનની માફક વનરાજના જન્મ અને ઉછેર સંબંધ પણ વિવિધ દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. પ્રબંધ લેખકોએ પોતાની રીતે આ દંતકથાઓનું વિવરણ કરેલું છે.

'પ્રબંધચિંતામણિ'નાં વર્ણન પ્રમાણે પોતાના સ્વર્ગવાસ પહેલાં જયશિખરીએ પોરની સર્ગભા રાની રૂપસુંદરીને પોતાના સાળા શુરપાલ સાથે સુરક્ષિત સ્થળે રવાના કરી દીધી. રૂપસુંદરીએ વનમાં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો તે વનમાં જન્મ્યો હોવાથી તેનું નામ 'વનરાજ' રાખવામાં આવ્યું. વનમાંથી પસાર થતાં જૈનાચાર્ય શ્રીશીલગુણસુરિએ બાળકના ચિન્હો જોઈને તે રાજા થશે અથવા જૈનધર્મનો પ્રભાવક થશે તેવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી તેમણે માતા પાસે બાળક માગી લઈને તેમના ઉછેર તથા ભરણ પોષણ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી.

જૈન ગ્રંથ 'પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ'ના કથન અનુસાર ગામમાં ચડ અને ચામુંક નામના બે યાવડા ભાઈઓ રહેતા હતા. કોઈ જ્યોતિષીએ ભવિષ્ય ભાષ્યું કે ચામુંકની સગર્ભા સ્ત્રીથી થનાર પુત્ર ચંડની હત્યા કરશે. આ સાંભળીને તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો તેણે વનમાં જે પુત્રને જન્મ આપ્યો તેનું નામ વનરાજ રાખવામાં આવ્યું બાકીની કથા લગભગ પ્રબંધચિંતામણિની કથાને મળતી આવે છે.

'ધર્મારણ્ય' નામના ગ્રંથમાં કંઈક જુદી જ હકીકત છે. તેમાં વનરાજની માતાનું નામ 'અક્ષતા કે 'છતાં' નોધ્યું છે. ધર્મારણ્ય ક્ષેત્રમાં તપ કરતા બ્રાહ્મણોએ વનરાજ તથા તેની માતાને રક્ષણ આપ્યું અને વનરાજનો ઉછેર કર્યાં.

આવી પરસ્પર વિરોધી દંતકથાઓમાંથી ઐતિહાસિક હકીકત તારવવી મુશ્કેલ છે. છતાં એક વાત નિશ્ચિત છે કે વનરાજ પંચાસરના રાજા જયશિખરીનો પુત્ર હતો. પંચાસરનાં પતન બાદ તેની સગર્ભા માતા વનમાં ગઈ અને ત્યાં વનરાજનો જન્મ થયો તેનો ઉછેર મોટે ભાગે એક રાજકુમારને અનુરૂપ થયો.

9.3.2 પ્રારંભિક કારકિર્દી :

વનરાજને તેના મામા શૂરપાલ તથા જૈન મુનિ શિલગુણસુરિએ રાજ્યકર્તા તરીકેની યોગ્ય તાલીમ આપવા માટેનો પ્રબંધ કર્યો શૂરપાલે તેને ઘોડે સવારી તથા યુદ્ધકલામાં પ્રવિણ બનાવ્યો. શિલગુણસુરિએ તેને રાજધર્મનો બોધ આપ્યો શિવાજીને જે રીતે દાદા કોંડદેવે ધર્મનિષ્ઠા સાથે ખડતલ બનાવ્યો હતો તે રીતે જૈન મુનિ થતાં શૂરપાલે વનરાજને પણ ધર્મનિષ્ઠા સાથે યોગ્ય નેતાગીરીની તાલીમ આપી યુવાનવયે પહોંચતાં વનરાજે પોતાના પિતાનું રાજ્ય જે સત્તાએ પડાવી લીધું હતું તેની સામે બહારવટુ ખેડયું, લૂંટફાટ દરમ્યાન વનરાજને થમ્બ (ચાંપો) નામે શૂરવીર વાણિયાનો તથા બહાદુર અણહિલ્લ ભરવાડનો ભંટો થયો. પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવી આપવામાં તથા પાટણ વસાવવામાં આ બંનેએ તેને સારી એવી મદદ કર્યાનું પ્રબંધકથાઓમાં નોંધ્યું છે.

9.3.3 અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના:

પ્રબંધચિંતામણીના જણાવ્યા પ્રમાણે કાન્યકુબ્જના રાજાએ પોતાની પુત્રી મહણિકાને ગુર્જરદેશ પહેરામણીમાં આપ્યો હતો તેના કરવેરા વસુલ કરવા કનોજના રાજાએ પંચોળી કે પંચકૂલ (મહેસુલ ઉઘરાવનાર અધિકારી) ને ગુર્જરદેશ મોકલ્યો. પંચોળીએ વનરાજને પોતાના રખેવાળ તરીકે નિયુક્ત કર્યો તેને વનરાજની મદદથી છ મહિના સુધી ગુર્જર દેશમાંથી ખંડણી ઉઘરાવીને 24 લાખ રૂપાના અને 4 હજાર અશ્વ હસ્તગત કર્યા. આ બધી માલમત્તા સાથે પાછા ફરતા પંચોળીને વનરાજે માર્ગમાં લૂંટી લીધો તથા તેને હણી નાખ્યો આ આખીયે વાર્તા કાલ્પનિક લાગે છે પરંતુ વનરાજે ચોરી તથા લૂંટફાટમાંથી સાડુ એવું ધન ભેગું કર્યું. તેના વડે ઉભા કરેલા લશ્કરની મદદથી તેણે તે પરદેશી સત્તાને હટાવી હશે થતા પંચાસર કરતા રક્ષણ અને સલામતીની દ્રષ્ટિએ પાટણ વધારે અનુકૂળ હોવાથી તેણે પાટણની રાજધાની તરીકે સ્થાપના કરી હશે.

પ્રબંધચિંતામણિના જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાના રાજ્યાભિષેક માટે યોગ્ય શહેર સ્થાપવાની ઈચ્છા રાખતો હતો. આ માટે તે યોગ્ય જમીનની શોધમાં હતો . અણહિલ ભરવાડે પોતાના નામની સાથે શહેરનું નામ જોડવાની શરતે શુરભુમિ બતાવી કે જ્યાં સસલું શિકારી કુતરા ઉપર હુમલો કરવા ધસી આવતું હતું જો કે આવી કથા અનેક નગરોની સ્થાપના અંગે પ્રચલીત છે વનરાજે ત્યાં નવું નગર વસાવ્યું અને અણહિલનાં નામ પરથી 'અણહિલ્લપાટક' નામ આપ્યું. વનરાજે કાકરગામની કન્યા શ્રીદેવીને બોલાવીને તેના હાથે પોતાનું રાજતિલક કરાવ્યું હતું.

વનરાજે પાટણ વસાવ્યાની તથા પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યાની સાલ/તિથિ ને લઈને પ્રબંધોમાં પણ અનેક ગરબડો ઠરેલી છે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં પાટણની સ્થાપના અંગેની જાતિઓ જુદી જુદી નોંધાઈ છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રબંધચિંતામણિ	-	વિ.સ. 802 ને વૈશાખ સુદ 2 ને સોમવાર
ધર્મારણ્ય	-	વિ.સ. 802 ને વૈશાખ સુદ 3 ને શનિવાર
રાજવંશાવળી	-	વિ.સ. 802 ને વૈશાખ સુદ 4 ને સોમવાર
રાસમાળા	-	વિ.સ. 802 ને વૈશાખ સુદ 7 ને સોમવાર
ગણપતિ મંદિર (પાટણ)-		વિ.સ. 802 ને વૈશાખ સુદ 3 ને શુક્રવાર

9.3.4 શાસન સંબંધીત માહિતી :

વનરાજ ચાવડાનાં રાજ્યાભિષેક વિ.સ. 802 માં 50 વર્ષની ઉંમરે થયો. અને તેણે લગભગ 60 વર્ષ જેટલા સમયગાળા સુધી શાસન કરી વિ.સ. 852 માં 110 વર્ષની વયે અવસાન પામ્યો. આ 60 વર્ષના સમયગાળામાં તેના શાસનની કેટલીક માહિતી આપણે મેળવીશું. વનરાજના કોઈ અભિલેખ કે સિક્કા મળ્યા નથી તેમજ તેને લગતા બીજા કોઈ સમકાલીન ઉલ્લેખ પણ ઉપલબ્ધ નથી. અનુકાલીન સાહિત્યમાં વનરાજના રાજ્ય તથા ચારિત્ર વિશે કેટલાક ઉલ્લેખ નોંધાયા છે.

વનરાજે કાકરગામની કન્યા શ્રીદેવીને પોતાની ધર્મની બહેન ગણી હતી. અને તેને વચન આપ્યું હતું કે તેનો રાજ્યાભિષેક તે શ્રીદેવીના હાથે કરાવશે તે મુજબ તેણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક શ્રીદેવીના હસ્તે કરાવ્યો હતો. આ ઉપરાંત ચાંપો નામે વણિકે કેટલાંક પ્રસંગોમાં વનરાજને મદદ કરી હતી એટલે વનરાજે તેને પોતાનો મહામાત્ય બનાવ્યો અને તેના નામ પરથી ચાંપાનેર વસાવ્યું હતું. અણહિલ ભરવાડે બહારવટા તથા અનેક મુશ્કેલ પ્રસંગોમાં વનરાજને ખાસ સહાય કરી હતી પરિણામે વનરાજે તેને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો અને તેના નામ પરથી અણહિલવાડ પાટણ વસાવ્યું હતું.

પ્રબંધોના વિવરણ પ્રમાણે પાટણને સમૃદ્ધ બનાવવા વનરાજે ખાસ પ્રયત્નો કર્યા હતા. શ્રીમાલથી પાટણની બાજુમાં ગાંભુ ગામે વસેલા પાત્રવાટ કુળના ધનિક વેપારી નિન્નયને વનરાજે પાટણમાં વસાવ્યો. નિન્નયના પુત્ર લહરને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો. તેણે વનરાજની સેનાને વધારે સુદૃઢ બનાવી તથા વિંધ્યના જંગલોમાંથી, હાથીઓ પકડીને ગજસેનામાં વધારો કર્યો.

પ્રબંધચિંતામણિમાં જણાવ્યાં પ્રમાણે વનરાજે પોતાનું રાજ્ય શિલગુણસૂરીને અર્પણ કરવાનું કહ્યું; પરંતુ તેમણે તે લેવાની ના પાડી આથી તેમની પ્રેરણાથી

વનરાજે પાટણમાં પાશ્વનાથની પ્રતિમાવાળું પંચાસરા પાશ્વનાથ નામનું જૈન મંદિર બંધાવ્યું તથા તેની સમીપ એક ભક્તજન તરીકે પોતાની મૂર્તિ સ્થાપી તથા રાજમહેલ આગળ કંઠેશ્વરીનું મંદિર બંધાવ્યું. ઉપરાંત પાટણમાંથી ઉમા મહેશ્વરની તથા ગણપતિની પ્રતિષ્ઠા વનરાજે કરેલી મનાય છે. આ ઉલ્લેખ પરથી વનરાજ શૈવ તથા જૈન બંને સંપ્રદાયોને પ્રોત્સાહન આપતો હોવાનું ફલિત થાય છે.

❖ તમારી જાતે ચકાસો :

(ગ) ખાલી જગ્યા પૂરો.

1. વનરાજને રાજધર્મનો બોધ _____ એ આપ્યો હતો.
2. ધર્મારણ્ય નામના ગ્રંથમાં વનરાજની માતાનું નામ _____ આપવામાં આવ્યું છે.
3. વનરાજને _____ અને _____ નામે મિત્રો હતા.
4. કાન્યકુબ્જના રાજાની પુત્રીનું નામ _____ હતું.
5. વનરાજે રાજધાની તરીકે _____ શહેરની સ્થાપના કરી હતી.

(ઘ) નીચેનાં વિધાનો પૈકી કયાં સાચાં છે ? કયાં ખોટા છે ?

1. વનરાજ યાવડાના ગુરૂનું નામ બ્રહ્મગુપ્તાચાર્ય હતું.
2. અણહિલવાડનો યાવડાવંશ વનરાજથી શરૂ થયો હતો.
3. 'પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ' માં વનરાજના પિતાનું નામ ચામુંક આપેલ છે.
4. અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના ઈ.સ. ૮૦૨માં કરવામાં આવી હતી.
5. વનરાજે કાકર ગામની કન્યા શ્રીદેવીના હસ્તે પોતાનું રાજતિલક કરાવ્યું હતું.

9.4 વનરાજ યાવડાના અનુગામી શાસકો :

વનરાજના અનુગામીઓના નામ, તેમનો ગાદીએ આવવાનો ક્રમ, તેમના શાસનકાળનાં વર્ષો વગેરે પરત્વે જુદા- જુદા પ્રબંધોમાં જુદી જુદી હકીકતો મળે છે. એટલે તેમના નામ અને ક્રમ નક્કી કરવા મુશ્કેલ બેન છે. યાવડાવંશના આશરે 196વર્ષ સુધીના શાસનકાળ દરમ્યાન કોઈ લેખ મળ્યો નથી. એટલે યાવડાઓની વંશાવળી માટે પ્રબંધો પર આધાર રાખવો પડે છે વનરાજે આણહિલવાડ પાટણમાં સ્થાપેલા યાવડાવંશના રાજાઓની વંશાવળી વિશે બે ભિન્ન અનુશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે. એક અનુશ્રુતિ અનુસાર આ વંશમા આઠ રાજાઓ થયા. જેમણે કુલ 196 વર્ષ શાસન કર્યું જ્યારે બીજી અનુશ્રુતિ અનુસાર આ વંશમા સાત રાજા થયા આમાં આ રાજાઓએ કુલ 196 વર્ષ શાસન કર્યું હોવાનું જણાવ્યું છે. લગભગ સર્વ અનુશ્રુતિક વૃતાંતોમાં અણહિલવાડના યાવડાવંશનો (ઈ.સ. 942) જણાવેલો છે એની ઉત્તર મર્યાદા સોલંકીવંશના રાજ્યારંભના

સમય સાથે બરાબર બંધ બેસે છે જ્યારે એની પૂર્વ મર્યાદાનું પ્રતિપાલ પંચાસરના રાજ્યનો નાશ કરનાર ભુયડ રાજાના અભિજ્ઞાન પર આધાર રાખે છે.

પંચાસરના રાજા જયશિખરીની સત્તાનો નાશ કરનાર કનોજના રાજા નામભદ્ર બીજાને માન્ય રાખીએ તથા વનરાજ ચાવડાએ 60 વર્ષ શાસન કર્યું હતું તેના બદલે કદાચ તેને 60 વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોય તો તે અનુસાર વનરાજનો રાજ્યકાલ 9 કે 10 વર્ષનો ગણાય તથા ચાવડાઓની સંભવીત વંશાવળીમાં ભુયડ અને સામંતસિંહ તથા ચાહડ કે સામુકરાજ બંને એક જ વ્યક્તિ હોય તો આ વંશાવળીમાં રાજાઓની સંખ્યા આઠને બદલે છ ની રહે છે અને તેમનો કુલ રાજ્યકાળ 196 ને બદલે 102 વર્ષનો આવે. આ ગણતરીએ ચાવડાવંશનો પ્રારંભ વિ.સ. 998 - 102 - વિ.સ. 896(ઈ.સ. 840) ના અરસામાં થયેલો ગણાય. જે કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજના રાજ્યકાલ (ઈ.સ. 836-885)સાથે બરાબર બંધ બેસે એવી જ રીતે વનરાજનો જન્મ વિ.સ. 896 પહેલા 50 વર્ષ અર્થાત વિ. સ. 846 (ઈ.સ. 790)ના અરસામાં થયેલો ગણીએ તો પંચાસરના રાજ્યનો નાશ પણ કનોજના પ્રતિહાર રાજા નાગભદ્ર બીજાના રાજ્યકાલ (ઈ.સ.796 - 834) સાથે બરાબર બંધ બેસે છે. આમ વનરાજનો રાજ્યકાલ વિ. સ. 896 થી 905 (ઈ.સ. 840 થી 849 - 50) સુધીનો સંભવે છે.

9.4.1 યોગરાજથી સામંતસિંહ (ભુયડ) સુધી :

❖ યોગરાજ :

વનરાજ પછી તેનો પુત્ર યોગરાજ ગાદીએ આવ્યો તેને ઈ.સ. 850 - 885 સુધી 35 વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પ્રબંધચિંતામણિમાં આપેલી અનુશ્રુતિ પ્રમાણે રાજા યોગરાજની મનાઈ છતાં એના પુત્રોએ સોમનાથ પાટણમાં આવી ચડેલો બીજા રાજ્યનો માલ છાનોમાનો લૂંટી લીધો ત્યારે રાજાએ આવી ચોરવૃત્તિથી પૂર્વજોનું કલંક વધ્યું હોવાનું જણાવી અન્ન- જળનો ત્યાગ કરી ચિતા પ્રવેશ કર્યો. યોગરાજે ભદ્રારિકા યોગીશ્વરીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

❖ ક્ષેમરાજ :

યોગરાજનો ઉત્તરાધિકર એના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ક્ષેમરાજને પ્રાપ્ત થયો એના ચરિત્ર ચિત્રણમાં તેની વીરતા તથા કીર્તિની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ક્ષેમરાજે ઈ.સ. 885 થી ઈ.સ. 910 સુધી લગભગ 25 વર્ષ શાસન કર્યું.

❖ વૈરસિંહ :

ક્ષેમરાજ પછી તેનો પુત્ર વૈરસિંહ ગાદીએ આવ્યો. તેની શૂરવીરતા અને કીર્તિની પણ ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. તેણે ધર્મારણ્યના ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણોની સેવા કરી કહેવાય છે. એ મ્લેચ્છઓથી અપરાજિત રહ્યો તેને બુધ્ધીશાળી અને પરાક્રમી પ્રધાન હતો. વૈરસિંહ ઈ.સ. 910 થી 920 સુધી 10 વર્ષ શાસન કર્યું હતું.

❖ રત્નાદીત્ય :

વૈરસિંહના પુત્ર રત્નાદિવ્યએ માત્ર 3 વર્ષ ઈ.સ. 920 થી ઈ.સ. 923 સુધી રાજ્ય કર્યું. એ તલવારથી અનેક રાજાઓને હણતો અને યુદ્ધમાં અગ્નિ વરસાવતો તે તેજસ્વી, પ્રતાપી, શક્તિશાળી અને ધૈર્યવાન હતો તેણે રાજ્યમાં શાંતિ થતા નીતિ સ્થાપી હતી.

❖ સામંતસિંહ :

સામંતસિંહ આ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. તે ભુવડ, ભુવડના નામે પણ ઓળખાતો હતો તેનો રાજ્યકાલ ઈ.સ. 923 થી 942 એટલે કે 19 વર્ષનો હતો. એક બાજુ તેની વીરતા અને યશસ્વીતાની સુંદર પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે તો બીજી બાજુ તેના દુર્ગુણો નિરૂપવામાં આવ્યા છે તેની પાસેથી પાટણની ગાદી મૂળરાજ સોલંકીએ મેળવી ઈ.સ. 942 માં પાટણમાં સોલંકી સત્તાની સ્થાપના કરી હતી.

9.4.2 ચાવડા રાજ્યનું પતન :

અનુશ્રુતિઓમાં જણાવ્યાં પ્રમાણે અણહિલવાડના અંતિમ ચાવડા શાસક સામંતસિંહે કનોજના રાજા મુંજાલદેવના પુત્ર રાજા સાથે પોતાની બહેન લીલાદેવીના લગ્ન કરાવ્યા હતા. મૂળરાજના જન્મ સમયે લીલાદેવીનું મૃત્યુ થતાં મૂળરાજનો ઉછેર મામાને ત્યાં થયો હતો. સામંતસિંહ વ્યસની હોવાથી તે જ્યારે દારૂના નશામાં હોય ત્યારે મૂળરાજને ગાદી પર બેસાડતો અને ભાનમાં આવે ત્યારે ઉઠાડી મુકતો પોતાની વારંવારની આવી હાંસીથી મૂળરાજે પોતાના મામાને મારી નાખ્યો અને ગાદી પડાવી લીધી. અને ચાવડા વંશનું પતન થયું. પરંતુ સંભવિત હકીકત એ હોઈ શકે કે, મૂળરાજ કનોજના રાજાનો હોઈ સામંત હશે અને તે પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સંતોષવા માટે ગુજરાતના ચાવડા રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું હશે ચાવડા વંશનો આ રાજા સામંતસિંહ મદિરાસકત હોવાથી પોતાના રાજ્યને બચાવી શક્યો નહીં અને મૂળરાજે ચાવડાઓ પાસેથી પાટણનું રાજ્ય આચકી લીધું તે સાથે જ અણહિલવાડના ચાવડા વંશનું પતન થયું હશે તેમ માનવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

9.4.3 ચાવડાવંશની વિવિધ વંશાવળીઓ :

વનરાજના વંશજો વિશે મુખ્યત્વે બે ભિન્ન પરંપરાઓ મળે છે. આ અનુશ્રુતિઓના આ વંશમાં આઠ (8) રાજા જણાવે છે જ્યારે બીજામાં એને બદલે સાત (7) રાજા જણાવ્યા છે. તેને આધારે બંને અનુશ્રુતિઓની તુલના કરતાં આ વંશમાં છ (6) રાજાઓની જ ખાતરી પડે છે. આ બંને વંશાવળીઓને નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

(i) પ્રબંધોને આધારે નામાવલી .....

અનુ.	રાજાનું નામ	સમયગાળો (ઈ.સ.)	વર્ષ શાસનકાળ
1	વનરાજ	746 – 805	59
2	યોગરાજ	805 – 814	09
3	રત્નાદિત્ય	814 – 817	03
4	વૈદસિંહ	817 -828	11
5	ક્ષેમરાજ	828 – 857	29
6	ચામુંડરાજ	857 – 888	31
7	ચાહક કે ધાધડ	886 -915	27
8	સામંતસિંહ (ભૂયડ)	915– 942	27

કુલ - 942 – 746 = 196

(ii) ગણતરીને આધારે નામાવલી .....

અનુ.	રાજાનું નામ	સમયગાળો (ઈ.સ.)	શાસનકાળ (વર્ષ)
1.	વનરાજ	840 – 850	10
2.	યોગરાજ	850 – 885	35
3.	રત્નાદિત્ય	885 – 888	03
4.	વૈરસિંહ	888 – 898	10
5.	ક્ષેમરાજ	898 – 923	25
6.	સામંતસિંહ (ભૂયડ)	923 – 942	19

કુલ- 840 – 942 = 102

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :-

(ચ) ખાલી જગ્યા પૂરો :

1. વનરાજ પછી _____ ગાદીએ આવ્યો હતો.
2. _____ રાજાએ ધર્મારણ ક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણોની સેવા કરી હતી.

3. ચાવડાવંશનો અંતિમ રાજા સામંતસિંહ બીજા _____ નામે ઓળખાતો હતો.

4. અનુશ્રુતિઓ અનુસાર વનરાજે _____ વર્ષ આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું.

5. નાગભદ્ર બીજો _____ નો રાજા હતો.

(છ) નીચેનાં વિધાનો પૈકી ક્યાં સાચાં છે ? ક્યાં ખોટાં છે તે જણાવો.

1. ચાવડાવંશનો અંતિમ શાસક સામંતસિંહ હતો.
2. સોલંકીવંશની સત્તાનો સ્થાપક મૂળરાજ સોલંકી હતો.
3. પંચાસરના ચાપડા રાજ્યનો નાશ કરનાર મૂળરાજ હતો.
4. અનુશ્રુતિઓ અનુસાર સામંતસિંહ વ્યસની હતો.
5. યોગરાજ વનરાજ ચાવડાનો ભાઈ હતો.

(જ) બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો :

(1) 'ચાપ' શબ્દનો અર્થ શો થાય છે ?

- (a) ચક્ર (b) ત્રિશુળ (c) ધનુષ (d) ગદા

(2) ઈ.સ. 628માં ભિન્નમાલમાં શાસન કરનાર ચાપવંશના શાસકનું નામ શું હતું ?

- (a) અવનીજનાશ્રય (b) વ્યાધ્રમુખ
(c) ધરણીવરાહ (d) રતનાદિવ્ય

(3) અનુશ્રુતિઓ પ્રમાણે ચાવડાઓના પૂર્વજોનો વ્યવસાય શો હતો ?

- (a) ચોરી- લૂંટફાટ (b) વેપાર - વાણિજ્ય
(c) કૃષિ - ગોપાલન (d) હોમ - હવન

(4) પંચાસરના શાસકનું નામ શું હતું ?

- (a) ભૂયડ (b) નાગભદ્ર (c) ક્ષેમરાજ (d) જયશિખરી

(5) કનોજના રાજાએ ગુર્જરદેશ કોને પહેરામણીમાં આપ્યો હતો ?

- (a) રૂપસુંદરીને (b) મહણીકા (c) શ્રીદેવીને (d) રત્નાદિવ્ય

(6) પાટણની સ્થાપના અંગે વિ.સ. 802 વૈશાખ સુદ -2 ને સોમવાર તિથિ કયા ગ્રંથમાં આપેલી છે ?

- (a) રાજવંશાવળી (b) ધર્મારણ્ય
(c) પ્રબંધચિંતામણિ (d) રાસમાળા

- (7) વનરાજે ગાંભુ ગામેથી કોને અણહિલવાડ પાટણમાં વસાવ્યો હતો ?
 (a) ચાંપા વાણિયાને (b) અણહિલ ભરવાડને
 (c) શિલગુણસુરિને (d) નિન્ચને
- (8) વનરાજનો રાજ્યભિષેક ક્યારે કરવામાં આવ્યો હતો ?
 (a) વિ.સ. 802 (b) વિ.સ. 756 (c) વિ.સ. 862 (d) વિ.સ. 946
- (9) અનુશ્રુતિઓ પ્રમાણે વનરાજે કેટલા વર્ષ શાસન કર્યું હતું ?
 (a) 50 (b) 60 (c) 110 (d) 20
- (10) ચાવડાવંશનો અંતિમ શાસક કોણ હતો ?
 (a) જયશિખરી (b) વનરાજ (c) સામંતસિંહ (d) વૈરસિંહ

9.5 સારાંશ :

ચાવડાવંશના કોઈ અભિલેખ કે સિક્કા મળ્યા નથી. પરંતુ અન્ય સમકાલીન રાજ્યોના અભિલેખો પરથી મળતી માહિતી મુજબ ચાવડાઓની સત્તા હાલના મહેસાણા અને બનાસકાંઠા જિલ્લા જેટલા વિસ્તારમાં સિમિત હોવાનું માલુમ પડે છે અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપનાથી વનરાજનું પ્રદાન ચિરંજીવી બન્યું છે એવી જ રીતે આ વંશના રાજાઓએ બંધાવેલ અનેક મંદિર પણ ગુજરાતના સાંપ્રદાયિક સ્થાપત્યમાં નોંધપાત્ર ગણાય છે.

9.6 શબ્દાવલી :

અનુમૈત્રક કાલ : મૈત્રકયુગ પછીનો અને સોલંકીયુગ પહેલાનો સમય ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અનુમૈત્રકકાલ તરીકે ઓળખાય છે.

પંચોળ (પાંચકૂલ) : મેહસુલ ઉધરાવનાર અધિકારી

અનુશ્રુતિ : લોકકથા પ્રબંધોનાં વર્ણવેલ કથાઓ

પ્રશસ્તિ : યશોગાન કોઈ વ્યક્તિ વિશેષની કીર્તિગાન કરતું કાવ્ય.

વઢિયાર : ઉત્તર ગુજરાતનો પાટણ જીલ્લાના સમી - શંખેશ્વર તાલુકાની આસપાસનો પ્રદેશ.

9.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

(ક)

(1) ચાપ (ધનુષ્ય), (2) અવનીજનાશ્રય (3) 550

(4) જયશિખરીચાવડા (6) રૂપસુંદરી

(ખ)

(1) સાચું (2) ખોટું (3) ખોટું (4) સાચું (5) સાચું

(ગ)

(1) ગુરૂ શિલગુણસુરિએ (2) અક્ષતા (છતાં) (3) જામ્બ વ્યાપો અણહિલ ભરવાડ (4) મહાણિકા (5) અણકિલવાડ પાટણ

(ચ)

(1) યોગરાજ (2) વનરાજ (3) ભૂયડ (4) 110 વર્ષ (5) કનોજ

(છ)

(1) ખરું (2) ખરું (3) ખોટું (4) ખરું (5) ખોટું

(જ)

(1) C - ધનુષ (2) b - વ્યાધુમુખ (3) a - ચોરી- લૂંટફાટ (4) d- જયશિખરી (5) b - મહણિકાને (6) c - પ્રબંધચિંતામણિ (7) d નીચ્છયને (8) વ - વિ.સ. 802 (9) b - 60 (10) c - સામંતસિંહ

9.8 સંદર્ભ સૂચિ :

- 1) ડો. નવીનચંદ્ર આ. આચાર્ય : ગુજરાતના ચાવડા રાજ્યનો ઇતિહાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- 2) છો. પરીખ, હરીપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને ડો. ભારતી શેલત (સંપા): ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રાન્ટ- 3 ભો. જે. વિદ્યાભવન
- 3) પ્રા. ડો. આર. કે. ધારૈયા અને અન્ય લેખકો : ગુજરાતનો ઇતિહાસ સી. જમનાદાસ કંપની અમદાવાદ, 2009-10
- 4) સ્વ કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે : પાટણ, પાટણ નગરપાલિકા પાટણ, 1976

એકમ : 10 મૂળરાજ તથા ભીમદેવ પહેલાની સિદ્ધિ

રૂપરેખા

10.0 : ઉદ્દેશો

10.1 : પ્રસ્તાવના

10.2 : ગુજરાતનો સોલંકીવંશ – પૂર્વભૂમિકા

10.2.1 : 'સોલંકી' અર્થ અને ઉત્પત્તિ

10.2.2 : ગુજરાતમાં સોલંકી વંશની સ્થાપના

10.2.3 : 'ગુજરાત' નામકરણ

• તમારી જાતે ચકાસો

10.3 : મૂળરાજ સોલંકી કારકિર્દી અને સિદ્ધિઓ :

10.3.1 : મૂળરાજનો જન્મ અને ઉછેર

10.3.2 : મૂળરાજની ગાદી પ્રાપ્તિ

10.3.3 : લશ્કરી સિદ્ધિઓ

10.3.4 : રાજ્યવિસ્તાર

10.3.5 : મૂળરાજનું મંત્રીમંડળ

10.3.6 : સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ

10.3.7 : મૂળરાજના ધાર્મિક કાર્યો

10.3.8 : મૂળરાજનું મંત્રીમંડળ

10.4 : ભીમદેવ પહેલો :

10.4.1 : લશ્કરી સિદ્ધિઓ

10.4.2 : રાજ્યવિસ્તાર

10.4.3 : ભીમદેવનું મંત્રીમંડળ

10.4.4 : ભીમદેવનું કુટુંબ

10.4.5 : સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ

10.4.6 : ભીમદેવ પહેલાની કૌટુંબિક માહિતી

10.4.7 : ગુજરાત પર મહમૂદ ગઝનવીનું આક્રમણ

10.4.8 : ભીમદેવ પહેલાના સમયમાં વિવિધ બાંધકામો

• તમારી જાતે ચકાસો :

10.5 : સારાંશ

10.6 : શબ્દાવલિ

10.7 : તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

10.8 : સંદર્ભ સૂચિ

10.0 ઉદ્દેશો :

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે
- ગુજરાતમાં સોલંકી સત્તાના ઉદય વિશેની જાણકારી મેળવી શકશો.
- સોલંકીઓની ઉત્પત્તિ, 'સોલંકી' શબ્દનો અર્થ અને નામકરણ અંગેથી માહિતગાર બનશો.
- સોલંકી રાજ્યના વ્યવસ્થિત સંચાલન માટે સોલંકી શાસકોએ સર્જેલા વહીવટી તંત્રની જાણકારી મેળવશો.
- સોલંકી શાસકોની સાંસ્કૃતિક કામગીરી અંગેનો પરિચય મેળવશો.
- આ સમયના શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય અન્ય લલિતકલાઓ વગેરેનો પરિચય થશે.
- મૂળરાજ અને ભીમદેવ પહેલાએ ગુજરાતની અસ્મિતા સર્જવામાં આપેલ પ્રદાનનું મૂલ્યાંકન કરી શકશો.

10.1 પ્રસ્તાવના :

ઈ.સ.ની આઠમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતમાં વલભીના મૈત્રકોની સત્તાનો અંત આવતાં ગુજરાતના ઇતિહાસમાં રાજકીય શૂન્યાવકાશની સ્થિતિ સર્જાઈ હતી. આવા સમયે ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં નાના અને નિર્બળ રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં. ગુજરાતની આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે ઈ.સ.ની દશમી સદીના પૂર્વાર્ધના અંતિમ દાયકામાં ગુજરાતની પૃષ્ઠભૂમિ પર સોલંકીઓએ સામ્રાજ્ય રચવા માંડ્યું હતું. સોલંકી રાજ્યનો ઇતિહાસ તપાસતાં પહેલાં સોલંકીઓની પરીસ્થિતિની રૂપરેખા તપાસીએ.

10.2 ગુજરાતનો સોલંકીવંશ - પૂર્વભૂમિકા :

આગળના વિભાગમાં આપણે જોયું કે મૈત્રક સત્તાના અંત પછી ગુજરાતના વિવિધ ભાગોના નાના અને નિર્બળ રાજ્યોની સત્તા પ્રવર્તી હતી. તેમાં ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં (આનર્ત પ્રદેશ) સારસ્વત મંડળ પર ચાવડાઓનું શાસન હતું. આ ચાવડા સત્તાની પડતી થતાં જ ગુજરાતમાં સોલંકી શાસકોની સત્તા સ્થપાઈ. આ સોલંકી શાસકોએ ધીમે ધીમે પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરી અણહિલવાડના નાનકડા રાજ્યને સામ્રાજ્યમાં ફેરવી દીધું અને ગુજરાતની અસ્મિતા સર્જી 'સુવર્ણયુગ'નું સર્જન કર્યું.

10.2.1 : 'સોલંકી' અર્થ અને ઉત્પત્તિ :-

ગુજરાતને રાજકીય એકતા આપનાર તથા તેના વિકાસમાં સૌથી મહત્વનો હિસ્સો આપનાર સોલંકીઓ કોણ હતા ? તે સંબંધમાં વિદ્વાનોમાં ભિન્ન-ભિન્ન મત પ્રવર્તે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત 'દ્રયાશ્રયકાવ્ય' અને આચાર્ય મેરૂતુંગ રચિત

'પ્રબંધચિંતામણિ' વગેરે ગ્રંથોમાં સોલંકીઓને લગતી વિવિધ કથાઓ આપવામાં આવી છે. સોલંકી કુળને લગતા ગ્રંથો થતા લેખોમાં સોલંકીવંશને 'ચાલુક્ય' કે 'ચૌલુક્ય' નામ આપવામાં આવ્યું છે. ક્યારેક 'ચૌલીક્ક' કે "ચૌલુકિક" જેવા શબ્દો પણ વપરાય છે. પરંતુ ઘણે અંશે ચૌલુક્યના અર્થમાં ગુજરાતમાં 'સોલંકી' શબ્દ પ્રયોજાયો છે. સોલંકીવંશનો પ્રથમ રાજા મૂળરાજ પણ પોતાના લેખોમાં પોતાને ચૌલુક્ય વંશનો ગણે છે આ સંબંધમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારની દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. જેનો સાર આ પ્રમાણે આપી શકાય. ઇન્દ્રએ બ્રહ્માને અધર્મનો નાશ કરવા માટે વિનંતી કરી; આથી બ્રહ્માએ પોતાના યુબુકમાં પાણીની અંજલિ લઈ એક વીર પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો. યુબુકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તે પુરુષથી ચાલેલો વંશ ચૌલુક્ય નામ આપેલું છે. ક્યારેક 'ચૌલીક્ક' કે 'ચૌલુક્કી' જેવા શબ્દો પણ વપરાય છે. ચુલીક - ચલીક - શુલીક પરથી અપભ્રંશ થતાં 'સોલંકી' શબ્દ ઉતરી આવ્યો હશે. ચૌલુક્યોનું મૂળ કુળ 'કર્ણાટકી કુળ' હશે તેમ વિદ્વાનો માને છે.

10.2.2 : ગુજરાતમાં સોલંકી વંશની સ્થાપના :

અણહિલવાડ પાટણમાં ચાવડા વંશની સત્તાનો અંત આવતાં ત્યાં સોલંકી વંશની સત્તા સ્થપાઈ. આ રાજવંશનો સ્થાપક મૂળરાજ હતો. મૂળરાજના પૂર્વજો વિશે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતર છે. તેના પિતાનું નામ રાજ કે રાજી હતું તે ચોક્કસ પરંતુ રાજ કોણ હતો તે સંબંધમાં મતભેદો છે. શ્રી દુ. કે. શાસ્ત્રી યથાર્થ રીતે કહે છે કે, મૂળરાજે રાજ્ય વિસ્તારના આશયથી બાહુબળ વડે ચાવડાઓનું રાજ્ય મેળવ્યું હશે. મૂળરાજ પોતાના દાનપત્રોમાં સારસ્વત મંડળ પરાક્રમથી જીત્યું હોવાનું નોંધે છે. એક બાજુથી ચાવડા અને બીજી બાજુથી ગુર્જરો નિર્બળ બનતા મૂળરાજે પોતાના નાનકડા રાજ્યના વિસ્તાર માટેની તક ઝડપી લીધી હશે. પ્રબંધચિંતામણિના જણાવ્યા પ્રમાણે, ઈ.સ. 942માં મૂળરાજે ગઝેટિયરના જણાવ્યા પ્રમાણે ચાવડાઓના તાબે વઢિયાર નામે ઓળખાતો કચ્છ અને ગુજરાત વચ્ચેના કચ્છના રણ કાંઠાનો પ્રદેશ થતાં સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ એટલે કે પંચાસરથી પાટણ અને સિદ્ધપુર સુધીનો પ્રદેશ હતો અને મૂળરાજે પરાક્રમ દ્વારા તે પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને ઈ.સ. 942માં ગુજરાતમાં સોલંકી સત્તાની સ્થાપના કરી હતી.

10.2.3 : ગુજરાત નામકથા :

હાલ આપણે જે પ્રદેશને 'ગુજરાત' તરીકે ઓળખીએ છીએ તે પ્રદેશનું એ નામ તો આશરે હજાર વર્ષ જેટલું જ જૂનું છે. ઈ.સ.ના સાતમાં શતક સુધી આ પ્રદેશ આનર્ત, લાટ વગેરે નામે ઓળખાતો હોય તેમ જણાય છે. મૈત્રક કાલ દરમિયાન 'ગુર્જરદેશ' કે 'ગુર્જરભૂમિ' આબુની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશનું નામ હતું. ગુર્જરદેશના

પ્રતિહાર રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો ગયો અને ગુર્જરદેશના રાજાઓ ઉજ્જૈન અને કનોજમાં રાજ્ય કરતા થયા તોય તેઓ ગુર્જરેશ્વર કહેવાતા નવમી સદીમાં ગુર્જરભૂમિ 'ગુર્જરત્રા' કે 'ગુર્જર' 'ગુજ્જરત્તા' કહેવાઈ. આ સંસ્કૃતરૂપ વસ્તુતઃ ગુજ્જ અરબીમાં નારી જાતિનો બહુવચનનાં 'આળ' પ્રત્યય લાગતા 'ગુર્જાત' થયું. મૂળરાજ સોલંકી પણ કનોજના પ્રતિહારોના માફક 'ગુર્જરેશ' કહેવાતો તથા તેના અને તેના વંશજોના રાજ્ય માટે 'ગુર્જર', 'ગુર્જરદેશ' કે 'ગુર્જરભૂમિ' વગેરે શબ્દો વપરાતાં જોવા મળે છે. સમય જતાં આબુની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશમાંથી ગુર્જરોની સત્તા લુપ્ત થતાં 'ગુર્જરામાં' નામ એ પ્રદેશમાંથી ખસીને આબુની દક્ષિણ બાજુના પ્રદેશ માટે માર્યાદિત બન્યું. જો કે કોઈ સંસ્કૃત શિલાલેખ તામ્રપત્ર કે સમકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'ગુજરાત' નામ મળતું નથી. પરંતુ મહમૂદ ગઝનવી સાથે ભારત આવેલા મુસ્લિમ વિદ્વાનોનો અલ્બેરૂની પોતાના આરબી ગ્રંથ 'તહકીક - એ- હિંદ' માં 'ગુજરાત' એવું નામ આપ્યું છે. તે જ રીતે 13મી સદીમાં ભારતમાં આવેલા વેનિસના વેપારી માર્કોપોલોએ પણ 'ગુજરાત' નામનો પ્રયોગ કર્યો છે; ત્યારબાદ વાઘેલા કાળમાં સ્પષ્ટપણે આ નામ પ્રયોજાવા માંડ્યું હતું.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ક) ખાલી જગ્યા પૂરો. :

- (1) હેમચંદ્રાચાર્યે _____ મહાકાવ્યની રચના કરી હતી.
- (2) મૂળરાજે અણહિલવાડ પાટણમાં સોલંકી વંશની સત્તાની સ્થાપના ઈ.સ. _____ માં કરી હતી.
- (3) અલબિરૂની _____ ગ્રંથની રચના કરી હતી.
- (4) બ્રહ્માએ _____ માંથી પુરૂષ પેદા કર્યો હતો.
- (5) 'ગુજરાત' શબ્દનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ _____ એ કર્યો હતો.

(ખ) નીચેનાં વિધાનો પૈકી કયાં સાચાં છે ? કયાં ખોટાં છે ? તે જણાવો :

- (1) 'પ્રબંધચિંતામણિ' ગ્રંથ હેમચંદ્રાચાર્યએ લખ્યો હતો.
- (2) મૂળરાજે ચાવડોઓ પાસેથી અણહિલવાડનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું.
- (3) ચૌલુક્યઓનું મૂળ ફૂલ કર્ણાટક ફૂળ હોવાનું મનાય છે.
- (4) અલબિરૂની મુહમ્મદ ઘોરી સાથે ભારત આવ્યો હતો.
- (5) ગુજરાતમાં સોલંકી સત્તાનો સ્થાપક સિદ્ધરાજ જયસિંહ હતો.

10.3 મૂળરાજ સોલંકી : કારકીર્દિ અને સિદ્ધિઓ :

સિધ્ધરાજ જયસિંહ તેમજ કુમારપાળના સમકાલીન હેમચંદ્રાચાર્યે મૂળરાજના કેટલાંક પરાક્રમો વિગતે નિરૂપ્યા છે. મૂળરાજના જન્મ, ઉછેર, ગાદીપ્રાપ્તિ તથા તેના વિજયો અને ધાર્મિક કાર્યોને લગતી બાબતો આપણે નીચે પ્રમાણે જાણીશું.

10.3.1 મૂળરાજનો જન્મ અને ઉછેર :

મૂળરાજના પૂર્વજો વિશે પણ વિદ્વાનોમાં અનેક મતો પ્રવર્તે છે. પ્રબંધચિંતામણિના વિવરણ પ્રમાણે મૂળરાજના પિતાનું નામ રાજ હતું. કાન્યાકુબજના રાજા ભુવડના વંશમાં થયેલ મુંજાલદેવને રાજ, બીજ અને દંડ એમ ત્રણ પુત્રો હતા. તેઓ સોમનાથની યાત્રાએથી પાછા ફરતાં અણહિલપુર પાટણમાં રોકાયા. પાટણના છેલ્લા ચાવડા રાજા સામંતસિંહ રાજની અશ્વવિદ્યાની કુશળતા જોઈને પોતાની બહેન લીલાદેવીના લગ્ન તેની સાથે કર્યા સગર્ભાવસ્થામાં લીલાદેવીનું ઓચિંતું અવસાન થતાં તેનું પેટ ચીરીને બાળકનો પ્રસવ કરાવવામાં આવ્યો. તેનો જન્મ મૂળ નક્ષત્રમાં થયેલો હોવાથી તેનું નામ 'મૂળરાજ' પાડવામાં આવ્યું. તે મોસાળમાં મોટો થયો અને પોતાની આકર્ષક રીતભાતથી બધાને પ્રિય થઈ પડ્યો.

10.3.2. મૂળરાજની ગાદી પ્રાપ્તિ :

મૂળરાજ પુખ્તવયનો થતાં પરાક્રમી નીવડ્યો અને મામાનું રાજ્ય વધારવા લાગ્યો. પરંતુ મામો સામંતસિંહ દારૂડિયો હતો, તે દારૂના નશામાં મૂળરાજને ગાદીએ બેસાડતો અને ભાનમાં આવતાં તેને ઉઠાડી મૂકતો. પોતાની વારંવાર આવી હાંસીથી મૂળરાજને રોષ ચડ્યો તેણે એક વખત પોતાના સાથીદારોને તૈયાર રાખ્યા. સામંતસિંહે નશાની સ્થિતિમાં મૂળરાજને ગાદીએ બેસાડતાં જ મૂળરાજે તેને મારી નાખ્યો અને પોતે રાજા બની બેઠો. સાડા ત્રણસો વર્ષ પછી નોંધાયેલી આ અનુશ્રુતિમાં ઐતિહાસિક તથ્ય કરતાં લોકકથાની ચમત્કૃતિ હોવાની શંકા સૂચવાઈ છે. પરંતુ હકીકત તો એ હોઈ શકે કે મૂળરાજ ગુર્જર પ્રતિહાર સત્તાનો સામંત હતો અને ગુર્જર પ્રતિહાર સત્તા નબળી પડતાં તે સ્વતંત્ર બન્યો હશે એવી જ રીતે મૂળરાજને ચાવડા સાથે કોઈ સંબંધ નહિ હોય. પરંતુ ચાવડા મોજ શોખ અને દારૂના વ્યસનથી નિર્માલ્ય બનતાં એક વિજેતા તરીકે મૂળરાજે તેમનું રાજ્ય પડાવી લીધું હશે.

10.3.3 લશ્કરી સિદ્ધિઓ:

મૂળરાજે પોતાના બહુબળ વડે ચાવડાઓનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું. ત્યારબાદ તે સારસ્વત મંડળનો માલિક બન્યો હતો; પરંતુ તે એક મહત્વાકાંક્ષી રાજા હોવાથી યુદ્ધો દ્વારા પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયો હતો.

❖ ગ્રહરિપુ તથા લાખાનો પરાજય :

દ્રયાશ્રયેના વિવરણ પ્રમાણે તેને સોરઠના રાજા ગ્રહટીપુ થતાં કચ્છના રાજા લાખા કુલાણી સાથે વિગ્રહો થયા. સોરઠનો રાજા ગ્રહરિપુ સોમનાથના યાત્રાળુઓને પજવતો હોવાથી મૂળરાજે તેના પર ચડાઈ કરી. કચ્છનો રાજા લાખો કુલાણી ગ્રહરિપુનો મિત્ર હોવાથી તે તેની મદદે આવ્યો. વામનસ્થલી પાસેના ભયંકર યુદ્ધમાં ગ્રહરિપુ હાર્યો અને કેદ પકડાયો. જ્યારે લાખો કુલાણી યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. પછીથી ગ્રહરિપુને અમુક શરતોથી મૂળરાજે મુક્ત કરીને સોમનાથની યાત્રા કરી.

❖ મૂળરાજ અને મુંજ :

મૂળરાજના રાજ્યારોહણ સમયે મોડાસા પ્રદેશ, ખેડક મંડળ (ખેડા જિલ્લો) તથા થોડો માલવ પ્રદેશ માળવાના રાજા સીયકને તાબે હતા. સીયકે ઈ.સ. 960 થી 973ની વચ્ચે ગુર્જર પ્રતિહાર રાજા પાસેથી સમસ્ત માળવા જીતી લઈને ત્યાં રાજધાની સ્થાપી. તે રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાથી પણ મુક્ત બન્યો અને ખેડકથી માલવ પ્રદેશ સુધીનો સ્વતંત્ર રાજા બન્યો ઈ.સ. 973માં તેના અવસાન બાદ તેનો પરાક્રમી પુત્ર મુંજ માળવાનો શાસક બન્યો તે ઘણો મહત્વાંકાક્ષી રાજા હતો. પોતાનો રાજ્ય વિસ્તાર કરતા તે મૂળરાજ સાથે સંઘર્ષમાં આવ્યો હશે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધવલના એક લેખ પ્રમાણે મુંજે મેવાડ નરેશ, ગુર્જરેશ વગેરેને પરાજય આપીને તેમના પ્રદેશો પડાવી લીધા હતા. આ મત સ્વીકારીએ તો મૂળરાજ થોડાક સમય મુંજનો ખંડિયો રાજા રહ્યો હોય તે સંભવિત છે. ત્યારબાદ ટૂંક સમયમાં જ ચૌલુક્યરાજ તૈલપ બીજાને હાથે મુંજનો પરાજય થયો અને તૈલપ તેનો ઘાટ કાર્યો પરિણામે મૂળરાજ ફરીથી સ્વતંત્ર રાજા બન્યો.

❖ લાટના બારખ્પનો પરાજય :

દ્રયાશ્રય તથા અન્ય પ્રબંધોમાં મૂળરાજે લાટ પ્રદેશના બારરિપુને હરવ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. બારરપ ચૌલુકરાજ તૈલપનો બાર મંડળનો સામંત હતો મૂળરાજે મુંજના પતન બાદ ખેડક પ્રદેશ જીત્યો હશે અને દક્ષિણમાં રાજ્ય વિસ્તાર કરવા જતાં બારખ્પ સાથે તેને સંઘર્ષમાં ઉતરવું પડ્યું હશે. તેમાં બારખ્પ હાર્યો તે નિશ્ચિત છે. પરંતુ લાટ પ્રદેશ લાંબા સમય મૂળરાજના તાંબામાં રહ્યો લાગતો નથી. બારખ્પના પુત્ર ગોત્રિગરાજે તે પાછો જીતી લીધો હોવાનું તેના આ પ્રદેશના દાનપત્રો પરથી સૂચિત થાય છે.

❖ મૂળરાજ અને વિગ્રહરાજ :

પ્રબંધચિંતામણિના કથન મુજબ લાટનો બારખ્પ જ્યારે મૂળરાજ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે પાછળથી શાકંભરીના ચૌહાણ રાજા વિગ્રહરાજે પણ મૂળરાજ પર હુમલો કર્યો બંને પ્રબળ દુશ્મનો સામે એકી સાથે લડવું મૂળરાજ માટે શક્ય ન

હોવાથી મૂળરાજ થોડો સમય કંથકોટના કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. પરંતુ પછી તરત તેણે વિગ્રહરાજ પાસે ઓચિંતા જઈને તેને સામ અને દામથી ખુશ કર્યો; વિગ્રહરાજ ખસી જતાં મૂળરાજે બારખને પરાજય આપ્યો.

❖ ધરણીવરાહને આપેલ પરાજય :

રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધવલના એક લેખના નિર્દેશ પ્રમાણે મૂળરાજે આબુના પરમાર રાજા ધરણીવરાહને પરાજય આપ્યો હતો. ધરણીવરાહ ધવલને શરણે ગયો. પરિણામે તેને આબુનું રાજ્ય પાછું મળ્યું; પરંતુ ધરણીવરાહને મૂળરાજનું સામંતપદ સ્વીકારવું પડ્યું.

10.3.4: રાજ્ય વિસ્તાર :

મૂળરાજના રાજ્યારોહણ વખતે તે માત્ર સારસ્વત પ્રદેશનો રાજા હતો પરંતુ ઉપયુક્ત વિગ્રહો બાદ તે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત તથા ખેડા સુધીના મધ્ય ગુજરાતનો પણ સાર્વભૌમ શાસક બન્યો તેના લેખોમાં તેને 'પરમભદ્રારક', 'પરમેશ્વર', 'મહારાજાધિરાજ' વગેરે બિરુદો અપાયેલાં છે.

10.3.5 : મૂળરાજનું મંત્રીમંડળ :

મૂળરાજના અભિલેખોમાંથી તેના મંત્રીમંડળના કેટલાક મંત્રીઓના નામો તથા તેમના વિભાગો વિશે જાણવા મળે છે. જે મુજબ મૂળરાજના પ્રધાનોમાં વનરાજના અમાત્ય નિજ્જયના વંશજ વીરનું નામ સૌથી પહેલાં આવે છે. માધવ નામના બ્રાહ્મણ જાતિના મંત્રીને ધર્મ ખાતાનો વડો અધિકારી બનાવ્યો હતો. અન્ય અધિકારીઓમાં દૂતક (સંદેશવાહક) અને સંધિ વિગ્રાહક તરીકે શિવરાજ, પુરોહિત તરીકે નાગર બ્રાહ્મણ સોમશર્મા, મહામંત્રી તરીકે જમ્બક, કાયસ્થ (લહિયો તરીકે, કાંચન વગેરેના નામો મૂળરાજના દાનપત્રોમાંથી જાણવા મળે છે.

10.3.6 : સંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ :

મૂળરાજ એક સારો સેનાપતિ હોવાની સાથે સાથે ધર્મ પ્રિય શાસક અને મહાન દાનેશ્વરી પણ હતો. વળી તે સ્થાપત્યનો નિર્માતા પણ હતો તેની સંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓને નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય.

❖ ધાર્મિક કાર્યો :

મૂળરાજ ભગવાન શિવનો ઉપાસક હતો. અત્યાર સુધીમાં તેના ત્રણ દાનપત્રો મળી આવ્યાં છે. આ દાનપત્રોમાં તેના ધર્મ કાર્યને લગતી હકીકતો મળે છે તેવો કનોજ, કાશી વગેરે સ્થાનોએથી વિધવાન બ્રાહ્મણોને બોલાવી તેમને અનેક

ગામો દાન આપ્યાં હતાં. તે ધર્મમાં સહિષ્ણુ રાજવી હતો. તે શૈવ ધર્મની સાથે સાથે વૈષ્ણવ અને જૈન ધર્મને પણ એટલું જ માન આપતો હતો.

❖ મૂળરાજના બાંધકામો :

મૂળરાજે બંધાવેલા સ્થાપત્યોમાં આજે મોટાભાગનાં નાશ પામ્યાં છે; આમ છતાં તેને બંધાવેલા કેટલાંક સ્થાપત્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; જેમાં પાટણમાં પોતાના દાદા મુંજાલદેવના નામે મુંજાલેશ્વર મહાદેવનો પ્રાસાદ અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશનો સચુંકત 'ત્રિ - પુરૂષપ્રાસાદ' બંધાવ્યો હતો. આ ઉપરાંત 'મૂળરાજ વસહિકા' નામે જૈન ધર્મસ્થાન પણ બંધાવ્યું હતું. પાટણ સિવાય મંડળીમાં મુળેશ્વરનો રૂદ્રપ્રાસાદ, સિદ્ધપુરમાં અગિયાર માળનો 'રૂદ્રમહાલય' અને મૂળ નારાયણનું વિષ્ણુ મંદિર તેણે જ બંધાવ્યું હતું.

10.3.7 : મૂળરાજનાં ધાર્મિક કાર્યો વિશેની માહિતી

- મૂળરાજ શૈવધર્મનો પરમ ઉપાસક હતો આમ છતાં તે જૈન અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને પણ સરખું જ મહત્વ આપતો હતો. તેના ધાર્મિક કાર્યોની વિગત નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.
- તેણે બ્રાહ્મણોને વિવિધ દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ કરતાં ત્રણ દાનપત્રો મળ્યાં છે.
- તેણે પાટણમાં મુંજાલેશ્વર મહાદેવનો પ્રાસાદ તથા બ્રહ્મા - વિષ્ણુ- મહેશના ત્રણ-પુરૂષપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. વળી મૂળરાજ વસહિકા નામે જૈન ધર્મસ્થાન પણ બંધાવ્યું હતું.
- સિદ્ધપુરમાં અગિયાર માળનો 'રૂદ્રમહાલય' અને 'મૂળનારાયણનું વિષ્ણુ મંદિર' તેણે બંધાવ્યાં હતાં.
- આમ તેના સમયમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના દર્શન થાય છે.

10.3.8 : મૂળરાજના મંત્રીમંડળ વિશેની માહિતી.

• મૂળરાજના અભિલેખોમાંથી તેના મંત્રીમંડળના કેટલાંક મંત્રીઓના નામ તથા વિભાગો જાણવા મળે છે. જેને નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય.

અનુ.	વિભાગનું નામ	મંત્રીશ્રીનું નામ
1.	અમાત્ય (મુખ્ય પ્રધાન)	વનરાજના અમાત્ય નિન્નયનો વંશજ વીર
2.	ધર્મદેવ (ધાર્મિક ખાતું)	માધવ વીર
3.	દૂતક (સંદેશવાહક) અને સંધિવિગ્રાહક	શિવરાજ
4.	પુરોહિત	નાગર બ્રાહ્મણ સોમશર્મા
5.	મહામંત્રી	જમ્બક
6.	કાયસ્થ (લહિયો)	કાંચન

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ગ) ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) મૂળરાજનો જન્મ _____ નક્ષત્રમાં થયો હતો.
- (2) મૂળરાજનો સમકાલીન કચ્છનો રાજા _____ હતો.
- (3) મૂળરાજે સિદ્ધપુરમાં _____ વિષ્ણુ મંદિર બંધાવ્યું હતું.
- (4) શાકંભરીના રાજા _____ એ મૂળરાજ પર આક્રમણ કર્યું હતું.
- (5) મૂળરાજના મામાનું નામ _____ હતું.

(ઘ) નીચેનાં વિધાનો પૈકી ક્યાં સાચાં છે ? ક્યાં ખોટાં છે ?

- (1) મૂળરાજે પાટણમાં મુંજાલેશ્વર મહાદેવનો પ્રસાદ બંધાવ્યો હતો.
- (2) મૂળરાજના સમયમાં માળવાનો શાસક 'ભોજદેવ' હતો.
- (3) આબુના રાજા ધરણીવરાહને મૂળરાજે પરાજિત કર્યો હતો.
- (4) મૂળરાજે 'પરમભદ્રરક' બિરુદ ધારણ કર્યું હતું.
- (5) મૂળરાજ ભગવાન વિષ્ણુનો પરમ ઉપાસક હતો.

10.4 ભીમદેવ પહેલો :

દુર્લભરાજ અપુત્ર મૃત્યુ પામતાં પાટણની ગાદીએ દુર્લભરાજના નાના ભાઈ નાગરાજનો પુત્ર ભીમદેવ આવ્યો. ઇતિહાસમાં તે ભીમદેવ પહેલા નામે પ્રસિદ્ધ છે. દુર્લભરાજની હયાતિમાં જ ભીમદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. તેણે 42 વર્ષ (ઈ.સ. 1022થી ઈ.સ. 1064) સુધી શાસન કર્યું હતું.

10.4.1 લશ્કરી સિદ્ધિઓ :

ભીમદેવ પરાક્રમી રાજા હતો જે તેના વિગ્રહો પરથી ફલિત થાય છે તેણે પોતાના જીવન દરમ્યાન ઘણા યુદ્ધો કરી વિજય મેળવી પોતાના રાજ્યની સીમાઓનો વિસ્તાર કર્યો હતો.

❖ મહમૂદ ગઝનવીની સોમનાથ પર ચઢાઈ :

ભીમદેવ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા સમય બાદ મહમૂદ ગઝનવીએ સોમનાથ પર ચડાઈ કરી. તેણે ઈ.સ. 997થી 1024 વચ્ચે ભારત પર સત્તર ચઢાઈઓ કરી હતી. આ દરમ્યાન તેણે સોમનાથના મંદિરની ભવ્યતા અને સમૃદ્ધિની પ્રશંસા સાંભળી પરિણામે તેણે સોમનાથ પર ચઢાઈ કરવાનો નિર્ણય લીધો. મહમૂદે 1025ના ઓક્ટોબરમાં ભવ્ય તૈયારીઓ સહિત 30 હાજરના અશ્વદળ સાથે ગઝનીથી સોમનાથ પર ચડાઈ કરવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેણે તેનો સામનો કરનાર લોકોને મારી નાખ્યા, મંદિરો લૂંટ્યા તથા મૂર્તિઓ તોડી તે પાટણ આવ્યો. અણહિલવાડનો રાજા ભીમ પાટણથી નાસી જઈ કંથકોરમાં ભરાયો. લોકોએ પાટણ ખાલી કરી નાખતાં મહમૂદ સીધો મોઢેરા પહોંચ્યો ત્યાં લગભગ

20 હજાર હિંદુઓએ તેના કરેલા સામનાને શિક્ષિત આપીને માંડલ થતા વઢવાણના રસ્તે સોમનાથથી બે માઈલ દૂર ઉના દેલવાડ પહોંચ્યો દેલવાડા લૂંટીને મહમૂદ 1026ના જાન્યુઆરીની છઠ્ઠી તારીખે સોમનાથ પહોંચી ગયો હજારો હિંદુઓ તથા ભીમદેવ સહિત કેટલાક રાજાઓ અને સામંતો સોમનાથનું રક્ષણ કરવા એકત્રિત થયેલા હતા. શહેરને ફરતો તથા મંદિર ફરતો મજબૂત ગઢ હતો. બીજે દિવસે શુક્રવારને દિને મુસ્લિમોએ ભારે આક્રમણ કર્યું અને મુસ્લિમો શહેરનો કોટ કબજે કરવામાં સફળ રહ્યા. મહમૂદે લીંગના ટુકડા કરીને લાકડાના મંદિરને બાળી નાખ્યું અને પુષ્કળ દોલત મેળવી પાછા ફરતાં મહમૂદને સખત સામનાનો ભય લાગતાં, તેણે મૂળ રસ્તાને બદલે કચ્છના રણ તથા સિંધનો માર્ગ લીધો. કચ્છના રણમાં તેના લશ્કરને પારાવાર મુસીબતો પડી તથા અનેક સૈનિકો, પશુઓ તથા માણસો માર્યા ગયા. મહામહેનતે એપ્રિલમાં તે ગઝનીવી પહોંચ્યો.

❖ સિંધના હમ્મુકનો પરાજય :

હેમચંદ્રાચાર્યે દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં ભીમદેવ દ્વારા સિંધુ દેશના રાજા હમ્મુક પર ચઢાઈ કરી તેને હરાવ્યો હોવાનું નોધ્યું છે. પરંતુ કેટલાંક વિદ્વાનોએ ભીમદેવ હમ્મુકને નહીં પરંતુ સિંધમાંથી પાછા ફરતા મહમૂદ ગઝનીવીના લશ્કરને હરાવ્યું હોવાનું માને છે ત્યારબાદ થોડા જ સમય માટે પંજાબ અને દિલ્લી વચ્ચે સ્થપાયેલાં મુસ્લિમ થાણાઓને નષ્ટ કરવામાં ભીમદેવ ઉત્તર હિંદના રાજાઓને સહાય કરી હતી.

❖ આબુ પર આધિપત્ય :

આબુનો પરમાર રાજા ધંધુક દુર્લભરાજનો સામંત હતો. પરંતુ ભીમદેવના સમયમાં તેણે સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આથી ભીમદેવે ધંધુકને વરા કર્યો. આથી ધંધુક માળવાના રાજા ભોજને શરપો ગયો. ભીમદેવ વિમલ મંત્રીને આબુના દંડનાયક તરીકે નીમ્યો. તેણે ધંધુકને સમજાવીને આબુના રાજ્યમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. ધંધુકે ફરી પાછા સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ચૌલુક્ય રાજ્યનું આધિપત્ય પુનઃ દ્રઢ થયું. જે છેક 13મી સદીના અંત સુધી ટકી રહ્યું.

❖ ભીમદેવ અને ભોજ :

ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે રાજ્ય વિસ્તાર સંબંધમાં અનેક વખત સંઘર્ષ થતાં ભીમના સમકાલીન માળવાના ભોજ રાજા સાથે ભીમને એક કરતાં વધારે વિગ્રહો થયા હોય તેમ પ્રબંધોની કથા પરથી ફલિત થયા છે. પ્રબંધચિંતામણીના વર્ણન પ્રમાણે સિંધ સાથેના વિગ્રહમાં ભીમ રોકાયેલો હતો ત્યારે માલવ સૈન્યના સેનાપતિ ફૂલચંદ્રે પાટણ માગ્યું તેના રાજમહેલ આગળ

કોડીઓ દાટીને પોતાનો જય પાટણ પાસે કબૂલ કરાવ્યો. ત્યારબાદ ભીમે પોતાના મંત્રી ડામર (દામોદર) ને માળવાના સંધિ વિગ્રાહક તરીકે મોકલ્યો તેના મુત્સદ્રીગીરીથી થોડો સમય માળવા અને ગુજરાત વચ્ચે સારા સંબંધો જળવાઈ રહ્યા તથા ભોજન ગુજરાતને બદલે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા પર ચડાઈ કરવાની ડામરે નાટક દ્વારા પ્રેરણા આપી. દરમ્યાન ભીમને તૈયારીનો પુરતો સમય મળી ગયો. ડામરની કાર્યદક્ષતા અને બુદ્ધિમત્તાને લગતા અનેક પ્રસંગો પ્રબંધચિંતામણી તથા ભીજપ્રબંધમાં આપેલા છે. ખેટક મંડળ તથા લાટ પ્રદેશના આધિપત્ય સંબંધમાં માળવા તથા ભીમદેવ વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉભો થયો. ભોજન રાજ્યવિસ્તારની લાલસાને લીધે તેને ગુર્જર, છેડી, કોંકણ અને કર્ણાટકના રાજાઓ સાથે સંઘર્ષમાં ઉતરવું પડ્યું. તેમાં શરૂઆતમાં ભોજે બધાને હરાવ્યા. છેવટે તેમાંના સંયુક્ત સંઘ સામે તેને પરાજિત થવું પડ્યું. ભોજ સામેના યુદ્ધમાં ભીમે ચેદીવંશના કલસૂરિ રાજા કર્ણદેવ તથા કર્ણાટકના રાજા સોમેશ્વરને સાથ આપ્યો હતો. ત્રણેયના સંયુક્ત લશ્કરે ભોજન રાજધાની ધારાનગરીને ઘેરી લીધી. વયોવૃદ્ધ ભોજ હતાશ થયો; અને અવસાન પામ્યો. ભોજના અંત સાથે માલવ સત્તા થોડો સમય નિર્બળ બની અને ભીમની સત્તામાં વધારો થયો. તેનો ખેડા અને લાટપ્રદેશ પરનો પ્રભાવ પણ વધ્યો.

❖ નકુલના ચૌહાણ રાજા સાથે સંઘર્ષ :

નકુલના ચૌહાણો અને ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓ વચ્ચે સારો સંબંધ હતો. પરંતુ ભીમદેવના સમયમાં તે બંને વચ્ચે સંઘર્ષ થયો. નકુલના ચૌહાણો સાથે વૈવાહિક સંબંધો હોવા છતાં દુલભરાજના સાળા મહેન્દ્ર સાથે ભીમદેવને લડાઈ થઈ હતી, ભીમદેવ મહેન્દ્રને હરાવ્યો અને પોતાને આધીન કર્યો હતો પરંતુ મહેન્દ્રના પુત્ર અણહિલ્લે ભીમની સેનાને હરાવી હતી. ત્યારબાદ અણહિલ્લનો પુત્ર બાલાપ્રસાદ ભીમદેવનો સામંત બન્યો હોવાનું જાણવા મળે છે. જેના પરથી કહી શકાય કે ભીમદેવ નકુલના ચૌહાણ રાજાઓને હરાવ્યા હતા.

❖ કૃષ્ણદેવ અને ભીમદેવ :

ભિન્નમાલના પરમાર વંશના રાજા કૃષ્ણદેવ પર ભીમદેવની સેનાએ આક્રમણ કરી તેને કેદ કર્યો હતો પરંતુ તેને ચૌહાણરાજ અણહિલ્લના પુત્ર બાલાપ્રસાદ છોડાવ્યો હોવાનું એક લેખમાં જણાવ્યું છે. જો કે કેટલાંક વિદ્વાનો આ કૃષ્ણદેવને આબુના પરમાર રાજા ધંધુકના ઉત્તરાધિકારી પૂર્ણપાલનો ભાઈ કૃષ્ણદેવ હોવાનું માને છે.

10.4.2 રાજ્ય વિસ્તાર :

ભીમદેવના ઉપરોક્ત વિજયોને લીધે તેના રાજ્યની સીમાઓમાં વધારો થયો હતો . કચ્છ અને સોરઠમાં તેનું આધિપત્ય યથાવત રહ્યું હતું તેના સમયમાં રાજ્યની સીમાઓ ઉત્તરમાં આબુથી પણ આગળ અને દક્ષિણમાં લાટ પ્રદેશ પરનો તેનો પ્રભાવ વધ્ય હતા. પૂર્વમાં માળવા કેટલાક ભાગ સુધી તેની સીમાઓ પહોંચી હતી. આ રીતે ભીમદેવ મૂળરાજે સ્થાપેલા રાજ્યને યથાવત્ રાખીને તેમાં આબુ, લાટ અને માળવાના કેટલાક પ્રદેશોનો ઉમેરો કર્યો હતો.

10.4.3 ભીમદેવનું મંત્રીમંડળ :

ભીમદેવના મંત્રીમંડળ વિશે તેના દાનપત્રો તથા પ્રબંધોમાંથી સારી એવી માહિતી મળે છે ભીમદેવના મંત્રીઓમાં વિમલ અને દામોદર વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. વિમલ પહેલાં આબુનો દંડનાયક હતો અને પછીથી તે મંત્રી બન્યો હતો દામોદર ભીમદેવનો સંધિ વિગ્રાહક હતો. તેણે માળવામાં ગુજરાતના એલચી તરીકે પ્રશસ્ય કામગીરી બજાવી હતી. અન્ય મુખ્ય અધિકારીઓમાં દાનપત્રો લખનાર કાયસ્થ તરીકે કાંચનનો પુત્ર વટેશ્વર અને ત્યારબાદ વટેશ્વરનો પુત્ર કેક્કક હતો. દૂતક તરીકે ચંડશમાં અને ત્યારબાદ તેનો પુત્ર ભાગોદિત્ય હતો. પુરોહિત તરીકે સોમ હતો. તથા મૂળરાજના નાગર અમાત્ય માધવનો પૌત્ર લાભ પણ ભીમદેવના મંત્રીમંડળમાં હતો.

10.4.4 ભીમદેવનું કુટુંબ :

ભીમદેવના લગ્ન સૌરાષ્ટ્રના ચુડાસમા રાજા ખેંગારની પુત્રી ઉદયમતી સાથે થયા હતા. તેને કર્ણદેવ નામનો પુત્ર હતો. 'પ્રબંધચિંતામણિ' માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભીમદેવ ચૌલાદેવી કે બકુલાદેવી નામની ગણિકા સાથે લગ્ન કર્યો હતા. એનાથી તેને ક્ષેમરાજ નામે પુત્ર થયો હતો. ભીમદેવના ત્રીજા પુત્રનું નામ મૂળરાજ હતું. તે ભીમદેવની હયાતિમાં જ ભરચુવાનીમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો. દ્વયાશ્રયમાં જણાવ્યું છે કે ક્ષેમરાજને રાજવીપદ સ્વીકારવાનું કહેવામાં આવતાં એણે વિનય પૂર્વક ના પાડી અને કર્ણદેવનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. આમ ભીમદેવ પછી ઉદયમતીનો પુત્ર કર્ણદેવ ગાદીએ આવ્યો.

10.4.5 સંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ :

ભીમદેવના સમયમાં વિદ્યા અને કલાને પ્રોત્સાહન મળવાથી અનેક વિદ્વાનો અને બ્રાહ્મણો પાટણ આવવા લાગ્યા હતા. શિલ્પ અને સ્થાપત્યનો પણ તે ઉત્કર્ષકાળ હતો. ભીમદેવના સમયથી ગુજરાતમાં પથ્થરનાં ભવ્ય બાંધકામોની શરૂઆત થઈ. તેથી તેના રાજ્યકાળનું ખાસ મહત્વ છે.

❖ વિદ્યા અને સાહિત્યને પ્રોત્સાહન :

ભીમદેવના સમયમાં ગુજરાત વિદ્યા અને સંસ્કારના ક્ષેત્રે કેન્દ્ર તરીકે ભારતભરમાં ખ્યાતિ પામ્યું હતું. ભીમદેવની સભામાં ન્યાય, વ્યાકરણ, તર્ક, મીમાંસા અને સાહિત્યના કેટલાંક આરૂઢ વિદ્વાનો બિરાજતા હતા. માળવાના પંડિતો પાટણના વિદ્વાનો બિરાજતા હતા. માળવાના પંડિતો પાટણના વિદ્વાનો સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે સામસામી પ્રશ્નોતરીની આપ - લે કરતા. ભીમદેવના સમયમાં સૂરાચાર્ય માળવા સાથેની વિદ્યાકીય સ્પર્ધામાં ભોજની વિદ્યાસભાનો પરાજય કરી ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા જાળવી હતી. આ ઉપરાંત લાટના કવિ સોઢલે 'ઉદયસુંદરી' નામે વિખ્યાત ચંપુકાવ્યની રચના કરી હતી. તથા કવિ શાંતિસૂરિએ 'સુરસુંદર', 'શિષ્યહિતા', 'ચૈત્યવંદન મહાભાસ્ય' વગેરે ગ્રંથો રચ્યા હતા. આમ કહી શકાય કે ભીમદેવના સમયમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રે ગુજરાતે ભારતભરમાં ખ્યાતિ હાંસલ કરી લીધી હતી.

❖ શિલ્પ અને સ્થાપત્યનો વિકાસ :

ભીમદેવના સમયથી ગુજરાતમાં પથ્થરનાં ભવ્ય બાંધકામની શરૂઆત થઈ હતી. ભીમદેવ સૌ પ્રથમ ઈ.સ. 1027માં સોમનાથનું પથ્થરનું નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું. મોઢેરાનું વિખ્યાત સૂર્યમંદિર પણ ભીમદેવના શાસનકાળમાં ઈ.સ. 1027માં બંધાયું હતું. તેનું સમગ્ર બાંધકામ તથા કુંડની રચના ખાસ નોંધપાત્ર છે. ભીમદેવના મંત્રી વિમલે આબુ પર વિમલવસહી નામે જૈન મંદિર ઈ.સ. ૧૦૩૨માં બંધાવ્યું હતું. તેની કોતરણી, કારીગરી તથા શિલ્પ અદ્ભુત છે. ભીમદેવની રાણી ઉદયમતીએ પાટણમાં સુંદર કોતરણીવાળી વાવ બંધાવી હતી. સોલંકીકાળમાં શિલ્પ એ સ્થાપત્યના એક ભાગરૂપે વિકાસ પામ્યું હતું. જે મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની દીવાલો તથા પાટણની રાણીની વાવની કોતરણીમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. આવા શિલ્પોમાં મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની દીવાલો તથા રાણીની વાવમાં કંડારેલા વિવિધ સંપ્રદાયના દેવી-દેવતાઓના શિલ્પો નોંધપાત્ર છે.

❖ ભીમદેવનાં ધાર્મિક કાર્યો :

મહારાજાધિરાજ ભીમદેવ અનેક ભૂમિદાન દીધેલા તેને લગતાં છ દાનપત્રો મળ્યા છે. તેમાંના ત્રણ કચ્છમંડલની ભૂમિનાં છે. જેમાંનું એક દાન એક શૈવ આચાર્યને આપેલું છે. જ્યારે બાકીના બે દાન પ્રસન્નપૂરથી આવેલા બ્રાહ્મણોને આપેલા છે ત્રણ દાનપત્રો સારસ્વતમંડલને લગતા છે તેમાંનું વદિધ વિષયમાં એક ઉદિરય બ્રાહ્મણના બીજું ધન પ્રસન્નપૂરથી આવેલ બ્રાહ્મણને અને ત્રીજું દાન ધાણદા આહારમાં એક મોઢ બ્રાહ્મણને આપેલું છે. આ ઉપરાંત તેણે સોમનાથનું શિવમંદિર અને મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું. તેના મંત્રી વિમલે આબુમાં વિમળવસહી નામે જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું. આમ, તેના સમયમાં શૈવ, જૈન

તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો સમાન રીતે વિકાસ થયો હતો. જે તેની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા સૂચન કરે છે.

10.4.6 ભીમદેવ પહેલાના કુટુંબ વિશેની માહિતી.

- ભીમદેવ પહેલ દુલભરાજના નાનાભાઈ નાગરાજનો પુત્ર હતો.
- તેને બે રાણીઓ હતી (i) ઉદયમતી (મહારાણી) કે જે સૌરજના ચુડાસમા રાજવી ખેંગારની પુત્રી હતી (ii) ચૌલાદેવી કે જે બકુલાદેવી તરીકે પણ ઓળખાતી હતી. તે ગણિકા (નૃત્યાંગના) હતી.
- તેને ત્રણ પુત્રો હતા. ઉદયમતીથી કર્ણદેવ નામે, ચૌલાદેવિશ્રી ક્ષેમરાજ નામે તથા અન્ય ત્રીજો પુત્ર મૂળરાજ હતો. જે તેના જીવતા જ ભરચુવાનીમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો.
- ભીમદેવ પછી તેનો વારસદાર કર્ણદેવ પહેલાને શાસન પ્રાપ્ત થયું હતું.

10.4.7 ગુજરાત પર મહમૂદ ગઝનવીના આક્રમણનું વર્ણન.

- મહમૂદ ગઝનવીએ ઈ.સ. 997 થી 1024 વચ્ચે ભારત પર સત્તર વખત ચઢાઈઓ કરી હતી. આ દરમ્યાન તે સોમનાથની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાયો હતો.
- આથી તેણે ઈ.સ. 1026માં ભવ્ય તૈયારીઓ સાથે સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું. આ સમયે ગુજરાતનો શાસક ભીમદેવ પહેલો હતો.
- મહમૂદ ગઝનવીએ પાટણ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે પાટણનો રાજા ભીમદેવ પાટણ છોડી કંથકોટના કિલ્લામાં ભરાયો અને પ્રજાએ પણ પાટણ ખાલી કરી નાખ્યું.
- તે પાટણ - મોઢેરા - માંડલ - વઢવાણના રસ્તેથી સોમનાથ પહોંચ્યો અને રસ્તામાં તેનો સામનો કરનાર લોકોને મારી નાખ્યા અને નગરો લૂંટ્યા હતા.
- સોમનાથનું રક્ષણ કરવા એકઠા થયેલા હિંદુઓ પર ભારે આક્રમણ કરી સોમનાથનો કબજો મેળવ્યો.
- ત્યાં તેણે હિંદુઓની ભારે કતલ કરી, શિવલીંગના ટુકડા કરાવ્યા અને પુષ્કળ સંપત્તિ લુંટી લીધા બાદ લાકડાના મંદિરને બાલી નંખાવ્યું.
- આ રીતે ગઝનવીએ સોમનાથમાં ભારે વિનાશ વેરીને ગઝનવી પરત ફર્યો.

10.4.8 ભીમદેવ પહેલાના સમયનાં વિવિધ બાંધકામોની માહિતી.

- ગુજરાતમાં ભીમદેવ પહેલાના શાસનકાળથી પથ્થરનાં પદ્ધતિસરનાં બાંધકામોની શરૂઆત થઈ હતી. તેના શાસનકાળ દરમ્યાન બંધાયેલાં વિવિધ સ્થાપત્યોની વિગતો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

અનુ.	સ્થાપત્ય	સ્થાપના વર્ષ	બંધાવનાર	સ્થળ
1.	શિવમંદિર	ઈ.સ. 1027	ભીમદેવ પહેલો	પ્રભાસ પાટણ
2.	સૂર્યમંદિર	ઈ.સ. 1027	ભીમદેવ પહેલો	મોઢેરા (જિ. મહેસાણા)
3.	વિમલવસહી (દેલવાડાના દેરા)	ઈ.સ. 1032	વિમળમંત્રી	(દેલવાડા રાજસ્થાન)
4.	રાણીની વાવ	ઈ.સ. 1063 – 64	રાણી ઉદયમતી	પાટણ

❖ તમારી જાતે ચકાસો :

(ય) ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) ભીમદેવનો રાજ્યાભિષેક ઈ.સ. _____ માં થયો હતા.
- (2) ભીમદેવ પહેલામાં સમયમાં _____ એ સોમનાથ પર ચઢાઈ કરી હતી.
- (3) ભીમદેવ આબુના દંડનાયક તરીકે _____ ની નિમણૂક કરી હતી
- (4) ભીમદેવ સિંધના રાજા _____ ને કરાવ્યો હતો.
- (5) ભીમદેવ પહેલાના રાજ્યનો પુરોહિત _____ હતો.
- (છ) નીચેનાં વિધાનો પૈકી ક્યાં સાચાં છે ? ક્યાં ખોટા છે ?
- (1) ભીમદેવના પિતાનું નામ દુર્લભરાજ હતું.
- (2) ભીમદેવને બકુલાદેવીથી કર્ણ નામે પુત્ર થયો હતો.
- (3) ભીમદેવ પહેલાનાં અત્યાર સુધીમાં છ દાનપાત્રો મળ્યાં છે.
- (4) રાણી ઉદયમતીએ પાટણમાં 'રણ કી વાવ' બંધાવી હતી.
- (5) દામોદર મંત્રીએ આબુમાં દેલવાડાનાં દેરા બંધાવ્યાં હતા.

(જ) બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો :

- (1) ગુજરાતના ઈતિહાસનો 'સુવર્ણયુગ' કયો કાળ કહેવાય છે ?
(a) ક્ષત્રપ (b) મૈત્રક (c) ચાવડા (d) સોલંકી
- (2) ગુજરાતમાં સોલંકીસત્તાના સ્થાપક કોણ હતા ?
(a) વનરાજ (b) મુળરાજ (c) ભીમદેવ (d) સિદ્ધરાજ
- (3) મૂળરાજે કોની પાસેથી સત્તા છિનવી લીધી હતી ?
(a) સામંતસિંહ (b) નાગભટ્ટ (c) મિહિરભોજ (d) સિયક
- (4) અત્યાર સુધીમાં મૂળરાજનાં કેટલાં દાનપત્રો મળ્યા છે ?
(a) 12 (b) 09 (c) 06 (d) 03
- (5) મૂળરાજે કયા સ્થળે અગ્નિસ્નાન કરી દેહત્યાગ કર્યો હતો ?
(a) પંચાસર (b) શ્રીસ્થલ (c) વામનસ્થલી (d) સ્તંભતીર્થ
- (6) ભીમદેવના સમયમાં કોણે સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું હતું ?

- (a) મુહમ્મદ ધોરી (b) મહમૂદ કાસીમ
 (c) મહમૂદ ગઝનવી (d) અહમદશાહ અબ્દલી
 (7) ભીમદેવના પિતાનું નામ શું હતું ?
 (a) મૂળરાજ (b) ચામુંડરાજ (3) દુર્લભરાજ (d) નાગરાજ
 (8) ભીમદેવે માળવાના સંધિ વિગ્રાહક તરીકે કોની નિમણૂક કરી હતી ?
 (a) દામોદર (b) વિમલ (c) વદેશ્વર (d) ચંડશરમા
 (9) ભીમદેવનો સમકાલીન માળવાનો શાસક કોણ હતો ?
 (a) સીયક (b) મુંજ (c) ભોજ (d) નવવર્મા
 (10) ભીમદેવ કેટલાં વર્ષ સુધી શાસન કર્યું હતું ?
 (a) 60 (b) 55 (c) 49 (d) 42

10.5 : સારાંશ :

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોલંકીકાળ અનેક દ્રષ્ટિએ સુવર્ણકાળ ગણાય છે. સોલંકી રાજ્ય અને કાળનું મુખ્ય અને સહુથી પ્રબળ રાજ્ય હતું. એના પ્રતાપી રાજાઓએ રાજ્યનો અમલ હાલના ગુજરાત રાજ્યના વિસ્તાર કરતાં વધુ વિશાળ પ્રદેશ પર વિસ્તાર્યો હતો. ભાષા, સાહિત્ય, સંપ્રદાયો, કલા ઇત્યાદિ વિવિધ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાં પણ ગુજરાતે આ કાળ દરમ્યાન ગણનાપાત્ર પ્રગતિ સાધી હતી. તેમાં સોલંકી રાજાઓના પ્રોત્સાહનનો ફાળો રહેલો છે. ઉદ્યોગ – ધંધા અને વેપાર ખીલતાં ગુજરાતમાં આર્થિક સંપત્તિ વધી હતી. આ પ્રદેશનાં આ કાળમાં જ 'ગુર્જરદેશ' કે 'ગુજરાત' નામ મળ્યું.

10.6 : શબ્દાવલિ :

આનર્ત	વર્તમાન સમયનું ઉત્તર ગુજરાત
લાટ	વર્તમાન સમયનું દક્ષિણ ગુજરાત
સારસ્વત મંડળ	વર્તમાન સમયના મહેસાણા, પાટણ અને બનાસકાંઠા જિલ્લાના પ્રદેશો.
ચંપુકાવ્ય	ગદ્ય અને પદ્યના મિશ્રણરૂપ સાહિત્ય (કાવ્ય)
ચુલુક	ખોબો

10.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

- (ક)
 (1) દ્રયાશ્રયક્તવ્ય (2) 942 (3) તહકીક – એ – હિંદ (4) ચુલુક
 (5) અલબિરૂની

(ખ)

(1) ખોટું (2) ખરું (3) ખરું (4) ખોટું (5) ખોટું

(ગ)

(1) મૂળ (2) લાખો કુલાણી (3) મૂલ નારાયણ

(4) વિગ્રહરાજ (5) સામંતસિંહ

(ઘ)

(1) ખરું (2) ખોટું (3) ખરું (4) ખરું (5) ખોટું

(ચ)

(1) 1022 (2) મહમૂદ ગઝ નથી (3) વિમળ (4) હમ્મુક (5) સોમ

(છ)

(1) ખોટું (2) ખોટું (3) ખરું (4) ખરું (5) ખોટું

(જ)

(1) d- સોલંકી (2) b- મૂળરાજ (3) a - સામંતસિંહ (4) d -

3(ત્રણ) (5) b - શ્રીસ્થલ (6) c - મહમૂદ ગઝનવી (7) d -

નાગરાજ (8) a - દામોદર (9) c - ભોજ (10) d-42

10.8 : સંદર્ભસૂચિ :

- 1) ડૉ. નવીનચંદ્ર આ. આચાર્ય : ગુજરાતનો સોલંકીકાલીન ઇતિહાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, 1973
- 2) ર.છો. પરીખ, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. ભારતી શેલત (સંપા.) : ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંક્રુતિક ઇતિહાસ- ગ્રંથ -4, ભો. જે વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, 2005
- 3) પ્રા. (ડૉ.) આર. કે. ધારૈયા અને અન્ય લેખકો : ગુજરાતનો ઇતિહાસ, સી. જમનાદાસની કંપની, અમદાવાદ, 2009-10
- 4) સ્વ- કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે : પાટણ, પાટણ નગરપાલીકા, પાટણ, 1976

રૂપરેખા

11.0 ઉદ્દેશો

11.1 પ્રસ્તાવના

11.2 સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજકીય સિદ્ધિઓ

11.2.1 સોરઠ વિજય

11.2.2 માળવા પર વિજય

11.2.3 બર્બરક સાથે યુદ્ધ (બર્બરકજિજ્જું)

11.2.4 સિન્ધુરાજ સાથે વિગ્રહ

11.2.5 અજમેરના ચૌહાણ રાજા અને સિદ્ધરાજ

11.2.6 સિદ્ધરાજ અને ભિન્નમાલના પરમારો

11.2.7 સિદ્ધરાજ અને ચંદેલાઓ

11.2.8 સિદ્ધરાજ અને ગહડવાલ

11.2.9 સિદ્ધરાજનું પરમદર્શન

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

11.3 સારાંશ

11.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

11.4 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

11.5 સ્વાધ્યાય

11.6 સંદર્ભ

11.0 ઉદ્દેશો :-

આ એકમ વાંચ્યા પછી તમને આ બાબતો સમજાશે.

- ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોલંકીઓ કોણ હતા તે સમજી શકાશે.
- સોલંકી વંશના પ્રતાપી રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજકીય સિદ્ધિઓનો ખ્યાલ આવશે.

11.1 પ્રસ્તાવના :-

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં મૈત્રકો, ચાવડા, સોલંકી, વાઘેલા એમ વિવિધ વંશોએ પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને વિસ્તાર્યું. ઉપરોક્ત વંશોમાં સોલંકીવંશ એ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં 'સુવર્ણયુગ' માનવામાં આવે છે. જે યુગમાં રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક એ તમામ ક્ષેત્રોમાં અદ્વિતીય પ્રગતિ નોંધાઈ હોય તે યુગને 'સુવર્ણયુગ' કહેવામાં આવે છે.

ગુજરાતને રાજકીય એકતા આપનાર તથા તેના વિવિધ વિકાસમાં સૌથી મહત્વનો હીસો આપનાર સોલંકી કોણ હતા? તે સંબંધમાં વિક્ષાનોમાં ભિન્ન ભિન્ન મત પ્રવર્તે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત 'દ્વયાશ્રય', મેરુતુંગ રચિત 'પ્રબંધ ચિંતામણી' વગેરે ગ્રંથોમાં સોલંકીઓની ઉત્પત્તિને લગતી જુદી જુદી કથાઓ આપવામાં આવી છે. સોલંકી કુળને લગતા ગ્રંથો તથા લેખોમાં સોલંકી વંશનું 'યુલુક્ય' કે 'ચૌલુક્ય' નામ આપેલું છે. આ સોલંકી વંશના સર્વ રાજવીઓમાં સૌથી વધુ પ્રાક્રમી, હિમંતવાન અને મુત્સદ્દી સિદ્ધરાજે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સૌથી અગ્રગણ્ય રાજવી છે. ગુજરાતના એક નાનકડા રાજ્યને સામ્રાજ્યમાં પલટાવાનો યશ તેને ફાળે જાય છે. કર્ણદેવ પછી પાટણની ગાદી પર આવનાર મીનાળદેવીનો પુત્ર જયસિંહ ઘણો પ્રાક્રમી રાજવી હતો. આ જયસિંહ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પોતાની સંખ્યાબંધ સિદ્ધિઓને કારણે સિદ્ધરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ સિદ્ધરાજ જયસિંહ 'સધરા જેસંગ' ના નામે જીવંત છે.

11.2 સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજકીય સિદ્ધિઓ

એક વિજેતા તરીકે સિદ્ધરાજ જયસિંહનું મૂલ્યાંકન તેની નીચે પ્રમાણેની સિદ્ધિઓથી આલેખી શકાય :

11.2.1 સોરઠ વિજય :-

સોરઠ વિજય સિદ્ધરાજનું પહેલું યશસ્વી પ્રાક્રમ હતું. સોરઠના યુડાસમા વંશની રાજધાની જૂનાગઢ હતી. જયસિંહ માળવા ગયો ત્યારે જૂનાગઢમાં રા' ખેંગારે પાટણ જઈ ત્યાંનો પૂર્વ દરવાજો તોડી પડ્યો. વળી રાણકદેવી નામે એક સુંદર કન્યા, જેનું વેવિશાળ સિદ્ધરાજ સાથે થયું હતું, તેને ઉપાડી જઈ રા' ખેંગાર એને પરણી ગયો. આથી સિદ્ધરાજે માળવાથી પાછા ફરી સોરઠ પર આક્રમણ કર્યું. સોલંકી સૈન્યે જૂનાગઢ જઈ ત્યાંના ઉપરકોટને ઘેરો ઘાલ્યો. લાંબા વખત સુધી કોટ કબજે થયો નહિ, ત્યારે રા'ખેંગારના ભાણેજ દેશળ અને વિશળને ફોડીને સોલંકી સૈન્યએ ઉપરકોટમાં પ્રવેશ કર્યો. રા'ખેંગાર યુધ્ધમાં મરાયો. રાણકદેવીને સિદ્ધરાજે કેદ કરી પોતાની સાથે લીધી, પરંતુ એ માર્ગમાં વઢવાણ પાસે સતી થઈ. સિદ્ધરાજે સોરઠ જીતીને ત્યાં દંડનાયક તરીકે સજ્જન મંત્રીની

નિમણૂક કરી. વિ.સં. ૧૧૬૬ (ઇ.સ.૧૧૧૦)માં આ વિજય મેળવી સિદ્ધરાજે 'ત્રૈલોક્યગાંડ'નું બિરુદ ધારણ કર્યું. આ મહાન અને નોંધપાત્ર વિજયની યાદમાં જયસિંહદેવે સિંહ સંવત શરૂ કર્યો. સૌરાષ્ટ્રના કેટલાંક શિલાલેખોમાં આ સિંહ સંવત વિ.સં. 1170થી શરૂ થતો હોઈ સિદ્ધરાજનો સોરઠ વિજય આ વર્ષે ઈ.સ. 1114માં બન્યો ગણાય. સિદ્ધચક્રવર્તી જયસિંહ દેવએ 'સિદ્ધરાજ જયસિંહ'ના નામથી જાણીતો થયો.

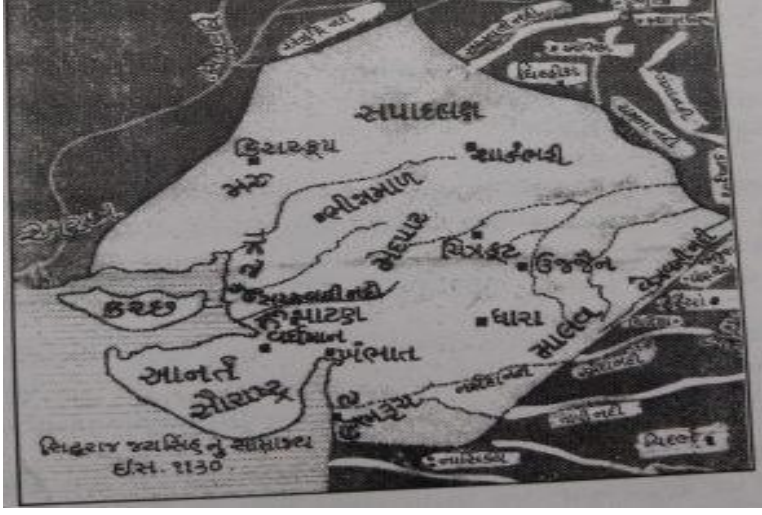
11.2.2 માળવા પર વિજય :-

સિદ્ધરાજ સોમનાથની યાત્રાએ ગયો ત્યારે માળવાના રાજા નરવર્માએ ગુજરાત પર ચડાઈ કરી, પણ સાંતુ મંત્રીએ એને રીજવીને પાછો વાળ્યો. સિદ્ધરાજે પાટણ આવી સિદ્ધરાજનો માળવા પર ચડાઈ કરીને ધારાનગરીનો દુર્ગ લાંબા સમયે કબજે કર્યો. નરવર્માના ઉત્તરાધિકારી યશોવર્માને કેદ કરી વિજય મેળવી એ પાટણ પાછો ફર્યો. સિદ્ધરાજનો માળવા વિજય વિ.સં. ૧૧૮૨ (ઈ.સ. ૧૧૩૫-૩૬)માં બન્યો લાગે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ 'અવંતીનાથ' તરીકે ખ્યાતિ પામ્યો. સિદ્ધરાજે માળવાને સોલંકી રાજ્યમાં ભેળવી દઈ ત્યાં પોતાનો દંડનાયક નીમ્યો. સિદ્ધરાજ પોતાની વિજય યાત્રામાં ભોજ રાજાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ભંડાર પાટણ લાવ્યો. એમાંના 'ભોજ વ્યાકરણ' પરથી અને સિદ્ધરાજના સક્રિય પ્રોત્સાહનથી હેમચંદ્રાચાર્યને 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' નામે નવું વ્યાકરણ લખવાની પ્રેરણા મળી.

11.2.3 બર્બરક સાથે યુદ્ધ (બર્બરકજિજ્જું) :-

ઉજ્જૈનના વિ.સં. ૧૧૮૪ (ઈ.સ.૧૧૩૮)ના લેખમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહને 'બર્બરકજિજ્જું'નું બિરુદ લગાડવામાં આવ્યું છે. આ વિષે 'દ્વયાશ્રય' માં જણાવાયું છે કે "સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાસે આવીને કેટલાક ઋષિઓએ ફરિયાદ કરી કે રાક્ષસોએ સિદ્ધપુર ભાંગ્યું છે, દેવાલય તોડ્યું છે તથા અમને ઘણો ત્રાસ આપ્યો છે, માટે અમારું રક્ષણ કરો. આ સાંભળતા જ સિદ્ધરાજ જાતે જ લડવા ગયો. પોતાની તલવાર ભાંગી જતા તેણે બર્બરક સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરીને હરાવીને એને બાંધી લીધો. આખરે બર્બરકની પત્ની પિંગલીકાની વિનંતીથી એને સદાય જયસિંહની સેવામાં હાજર રહેવાની શરતે છોડ્યો. બર્બરકે સિદ્ધરાજને અઢળક દ્રવ્ય આપ્યું. આ બર્બરક 'બાબરા ભૂત' નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

11.2.4 સિંધુરાજ સાથે વિગ્રહ:-

દાહોદમાંથી વિ.સં. ૧૧૮૬ (ઈ.સ.૧૧૪૦)ના લેખમાં સિંધુરાજે કોઈક સીન્ધુરાજને હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે, પણ આ સિંધુરાજ કયા પ્રદેશનો રાજવી હતો એ સ્પષ્ટ જાણવા મળતું નથી. કુમારપાળના સમયના કીરાડુંના લેખમાં સિંધુરાજની કૃપાથી એને સીન્ધુ રાજપુર પાછું મેળવ્યું એમ જણાવ્યું છે. એથી સંભવ છે કે આ સિંધુરાજ એ સીન્ધુરાજપુરનો રાજવી હશે. આમ, સીન્ધુરાજને હરાવ્યો એ સિંધદેશનો કોઈ સુમરા રાજા હશે અથવા દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે કીરાડુંનો પરમાર સોમેશ્વર હશે, જેને સિંધુરાજની કૃપાથી સિંધુ રાજપૂરનું રાજ્ય પાછું મળ્યું હતું.

11.2.5 અજમેરના ચૌહાણ રાજા અને સિંધુરાજ :-

દાહોદ લેખમાં ઉત્તરના રાજાઓ જયસિંહની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય ગણતા હતા તેમ લખ્યું છે. નડુલના ચૌહાણોએ તો ગુજરાતના સોલંકીઓનું સામંતપદ સ્વીકાર્યું જ હતું, તેથી અહીં અજમેરનો ચૌહાણ રાજા વિવક્ષિત હોત તે સંભવિત છે. મેરુતુંગ તથા સોમેશ્વર દાહોદના લેખમાં સ્પષ્ટતા કરતા ઉમેરે છે કે સાંભરનો રાજા અણોરાજ સિંધુરાજને નમી ગયો અને તેથી સિંધુરાજે પોતાની પુત્રી પરણાવી. સિંધુરાજે શાકંભરીના વિજયનું સુચક કોઈ બિરુદ પણ ધારણ કર્યું નથી, જ્યારે બીજા બાજુ અણોરાજ અથવા આનાકે પણ સ્વતંત્રતા સૂચક બિરુદો ધારણ કરેલા જણાય છે.

11.2.6 સિંધુરાજ અને ભીન્નમાલના પરમારો:-

સિંધુરાજે માળવાના પરમાર વંશને હરાવી એની સત્તા છિન્ન ભિન્ન કરી નાખી હતી, પણ કીરાડુંના પરમારો ચૌલુક્ય રાજ્યના અંત સુધી પાટણના સામંત તરીકે રહ્યા હતા. સિંધુરાજે વિ.સ.૧૧૮૮ (ઈ.સ.૧૧૪૨)માં એને ગાદી પાછી અપાવી.

11.2.7 સિદ્ધરાજ અને ચંદેલો :-

મહોબક (બુંદેલખંડ)ના ચંદેલ રાજા મદન વર્માના વિપુલ વૈભવની વાતથી અંજાઈને સિદ્ધરાજે મહોબક પર ચડાઈ કરી, પણ મદન વર્માએ એને ૯૬ કરોડ આપી પાછો કાઢ્યો.

11.2.8 સિદ્ધરાજ અને ગહડવાલ:-

સિદ્ધરાજના સમયમાં ગહડવાલના રાજવી જયચંદ્રનો દાદો ગોવિંદચંદ્ર હતો. આ ગહડવાલ રાજવીઓ ચંદેલ રાજવીઓ સાથે અવારનવાર યુધ્ધમાં ઉતરતા. સિદ્ધરાજને એમની સાથે મિત્રતા હતી. આ સમયે ચંદેલોની માળવા પર આક્રમણ કરવાની શક્યતા જોતાં સિદ્ધરાજે ગહડવાલ સાથે બુદ્ધિપૂર્વક મિત્રતા કેળવી હતી.

11.2.9 સિદ્ધરાજનું પરમદીર્ઘમર્દન :-

તલવાડાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહને પરમદીર્ઘનું મર્દન કરનાર તરીકે વર્ણવ્યો છે. આ પરમદીર્ઘ તે કલ્યાણના ચાલુક્ય વંશનો વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠો હોવાનો સંભવ મનાય છે. સિદ્ધરાજે જે પરમદીર્ઘનું મર્દન કરેલું છે. તે આ જ પરમદીર્ઘ કે બીજો એ જાણવા મળતું નથી. આ સમયે વિક્રમાદિત્યનો સામંત મહામાત્ય ઉદયાદિત્ય ગંગા, જીમુતવાહન, જગદેકમલ્લ, કદંબ રાજ્યના પરમદીર્ઘ શિવચિત્ત વગેરે ' પરમાદી ' તરીકે ઓળખાતા હતા. આ સર્વમાંથી કયા પરમદીર્ઘને હરાવ્યો એ સ્પષ્ટ જાણવા મળતું નથી.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

❖ બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો :

1. 'ત્રૈલોક્યગંડ'નું બિરુદ કયા સોલંકી રાજવીને મળ્યું ?
(અ) સિદ્ધરાજ (બ) મુળરાજ ૧લો (ક) કુમાળપાળ (ડ) ભીમદેવ પહેલો
2. 'દ્વયાશ્રય' કૃતિના રચિયતા કોણ હતા ?
(અ) મેરુતુંગ (બ) હેમચંદ્રાચાર્ય (ક) માઘ (ડ) ભાસ
3. કયાં સોલંકી રાજવીએ બાબરાભૂત સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું ?
(અ) મુળરાજ ૧લો (બ) ભીમદેવ પહેલો (ક) સિદ્ધરાજ જયસિંહ (ડ) ત્રીભુવનપાલ
4. સિદ્ધરાજની માતાનું નામ શું હતું?
(અ) પ્રેમળદેવી (બ) દેવળદેવી (ક) મીનળદેવી (ડ) ભુપાલદેવી
5. સિદ્ધરાજ જયસિંહ નીચેનામાંથી કયા બિરુદ સાથે સંકળાયેલ નથી ?
(અ) સધરા જેસંગ (બ) ત્રૈલોક્ય ગંડ (ક) અવંતીનાથ (ડ) બાબરાભૂત

11.3 સારાંશ :

આમ, ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી નિષ્કર્ષ તારવી શકાય છે કે સોલંકી વંશના શાસકોમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ ખૂબ પ્રતાપી રાજવી હતો. તેને અણહિલવાડ પાટણની સત્તા અને સમૃદ્ધિમાં નોંધપાત્ર સ્થિરતા અપાવી હતી.

11.4 ચાવીરૂપ શબ્દો :

---

1. અણહિલપુર પત્તન – પાટણનું જુનું નામ
  2. સુવર્ણયુગ – રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક વગેરે જેવાં ક્ષેત્રોમાં સમૃદ્ધ પ્રગતિ કરી હોય
-

11.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો:

---

1. સિદ્ધરાજ
  2. હેમચંદ્રાચાર્ય
  3. સિદ્ધરાજજયસિંહ
  4. મીનળદેવી
  5. અવંતીનાથ
-

11.6 સંદર્ભો:-

- (૧) પરીખ, રસિકલાલ છો. અને હરિપ્રસાદ ગં.શાસ્ત્રી(સં), ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૪ (સોલંકી કાળ), શેઠ ભો.જે. અધ્યન-સંશોધન વિધાભવન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૩
  - (૨) આચાર્ય, નવીનચંદ્ર આ., ગુજરાતનો સોલંકીકાલીન ઇતિહાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૩
  - (૩) દેસાઈ, હર્ષદરાય ઝ., અણહીલવાડનું રાજ્ય, સ્વ-પ્રકાશિત, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૦
  - (૪) શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં., ગુજરાતનો ઇતિહાસ: પ્રાચીન કાળ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧
  - (૫) ધારૈયા, આર.કે. અને અન્ય, ગુજરાતનો ઇતિહાસ, સી. જમનાદાસની કંપની, અમદાવાદ, છઠ્ઠી આવૃત્તિ, ૧૯૯૭-૯૮
-

રૂપરેખા :-

12.0 ઉદ્દેશો

12.1 પ્રસ્તાવના

12.2 કુમારપાળની રાજકીય સિદ્ધિઓ

12.2.1 શાકંભરીનો વિજય

12.2.2 બલ્લાલનો વધ

12.2.3 કુમારપાલ અને યાહમાન વિગ્રહરાજ

12.2.4 કુમારપાલ અને આબુના પરમારો

12.2.5 કુમારપાલ અને નડુલના ચૌહાણો

12.2.6 મલ્લિકાર્જુનનો વધ

12.2.7 કુમારપાળ અને કાન્હડદેવ

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

12.3 સારાંશ

12.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

12.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

12.6 સંદર્ભગ્રંથો

12.1 ઉદ્દેશો:-

આ એકમ વાંચ્યા પછી તમને આ બાબતો સમજાશે.

- ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોલંકીઓ કોણ હતા તે સમજી શકાશે.
  - સોલંકી રાજવી કુમારપાળની રાજકીય સિદ્ધિઓનો પરિચય થશે.
-

12.2 પ્રસ્તાવના:-

પ્રતાપી રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહ અપુત્ર મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેના પછી ગાદીએ ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર કુમારપાળ આવ્યો હતો. કુમારપાળની માતાનું નામ કાશ્મીરાદેવી હતું. તેના ભાઈઓના નામ કીર્તિપાલ અને મહિપાલ હતા. પ્રેમળદેવી અને દેવળદેવી તેની બહેનો હતી, જ્યારે ભૂપાલદેવી તેની પત્નીનું નામ હતું. પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે સિદ્ધરાજે સોમનાથની પગપાળા યાત્રા કરી હતી ત્યારે ભગવાન શંકરે કહ્યું હતું કે , “તારા પછી તારો ભત્રીજો કુમારપાળ ગાદીએ બેસશે.” આનું સ્પષ્ટ કથન ‘હયાશ્રય’, ચિતોડના કિલ્લાના કુમારપાળના લેખમાં તથા અન્ય પ્રબંધોમાં જોવા મળે છે. આમ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી પાટણની

ગાદીએ કુમારપાળ બેસ્યો હતો એ બાબત સ્પષ્ટ છે. ગાદી મેળવતા પહેલાં કુમારપાળની અનેક મુસીબતોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો.

જ્યારે સિદ્ધરાજનું અવસાન થયાના સમાચાર કુમારપાળને મળ્યા ત્યારે તે પાટણમાં ન હતો. કુમારપાળે તત્કાલ પાટણ આવી પોતાના બનેલી કાન્હડદેવની મદદથી ગાદી મેળવી અને ઈ.સ.1142ના વર્ષે 50 વર્ષની તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. અણહિલપુર પાટણના સામ્રાજ્યમાં અને ગુજરાતની અસ્મિતા વધારવાના કુમારપાળે નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. કુમારપાળની સિદ્ધિઓને કારણે તેને 'ગુજરાતના ઈતિહાસનો અશોક' કહેવામાં આવે છે. તેને મેળવેલ રાજકીય સિદ્ધિઓ આ મુજબ છે.

12.2 કુમારપાળની રાજકીય સિદ્ધિઓ :-

કુમારપાળની મુખ્ય રાજકીય સિદ્ધિઓ નીચે મુજબ આલેખી શકાય.

12.2.1 શાંકભરીનો વિજય :

શાંકભરીના ચાહમાન રાજા પર કુમારપાળે વિજય મેળવ્યો હતો. કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો પછી જ્યારે શાંકભરીના ચાહમાન રાજા અણોરાજે ચડાઈ કરી ત્યારે કુમારપાળે આબુના સામંત વિક્રમસિંહને સાથે લઈ અજમેર પર ચડાઈ કરી અને અણોરાજને હરાવ્યો. અણોરાજે પોતાની પુત્રી જલ્હણા કુમારપાળને પરણાવી અને એની સાથે મૈત્રી સંબંધો બાંધ્યા. આ અગાઉ પણ ઈ.સ. 1145 માં કુમારપાળે અણોરાજને હરાવેલો તથા પોતાની બહેન દેવલદેવી અણોરાજની સાથે પરણાવી હતી.

12.2.2 બલ્લાલનો વધ :

અણોરાજ સાથેના વિગ્રહ દરમ્યાન માળવાના કોઈ પાડોશી રાજા બલ્લાલે ગુજરાત પર આક્રમણ કરવાની તૈયારી શરૂ કરી. કુમારપાળે આ વખતે નાંદીપુરના સૈન્યને બલ્લાલ સામે મોકલ્યું. બંને પક્ષે યુદ્ધ થયું. તેમાં કુમારપાળના પાંચ સામંતોએ મળીને બલ્લાલનો વધ કર્યો અને તેથી માળવાનો ભીલસા પ્રદેશ કુમારપાળની હકૂમત હેઠળ આવ્યો.

12.2.3 કુમારપાળ અને ચાહમાન વિગ્રહરાજ :

કુમારપાળે અણોરાજને હરાવ્યા પછી એનો પુત્ર જગદેવ અણોરાજનું ખૂન કરી અજમેરની ગાદીએ બેસ્યો. આ જગદેવને ગાદી પરથી ઉઠાડી મુકી એના ભાઈ વિગ્રહરાજે વિ.સં. ૧૨૦૯ની આસપાસ અજમેરની ગાદી સંભાળી. શાંકભરી-અજમેરના ચાહમાન રાજા વિગ્રહરાજે (કે વિસલદેવ) સોલંકી રાજ્યનું આધિપત્ય ફગાવી દઈ પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું. તેનો પુત્ર સોમેશ્વર (સિદ્ધરાજનો દૌહિત્ર અને કુમારપાળનો વફાદાર સામંત) જ્યારે શાંકભરીનો રાજા થયો ત્યારે ચાહમાનો અને ચાલુક્યો (સોલંકીઓ)ના સંબંધો સુધાર્યા હતા.

12.2.4 કુમારપાલ અને આબુના પરમારો :

કુમારપાલ જ્યારે શાકંભરી તરફ ફર્ય કરતો હતો તે વખતે એણે આબુ આગળ મુકામ કર્યો. આ વખતે ત્યાં પરમાર રાજવી વિક્રમસિંહ શાસન સંભાળતો હતો. વિક્રમસિંહ સોલંકીઓનો સામંત હતો તથા રાજવી પણ બનવા માગતો હતો. તેથી તેણે કુમારપાળને મારી નાખવાનું કાવતરું રચ્યું. એણે કુમારપાળને પોતાને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું, પરંતુ કુમારપાળે પોતાની જગ્યાએ બીજી વ્યક્તિને ત્યાં મોકલ્યો. આ સમગ્ર ઘટનાની બાબત કુમારપાળે અણોરાજને હરાવીને પાછો ફર્યો ત્યારે હાથ પર લીધી. એણે વિક્રમસિંહને પદભ્રષ્ટ કરી એના ભાઈ રામદેવના પુત્ર યશોધવલને આબુની ગાદીએ બેસાડ્યો. યશોધવલ સોલંકીઓને સંપૂર્ણ વફાદાર રહ્યો.

12.2.5 કુમારપાલ અને નડુલના ચૌહાણો:

નડુલનો અશ્વરાજ એ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સામંત હતો. તેના મૃત્યુ બાદ રત્નપાલ અને રત્નપાલ પછી રાયપાલ નડુલની ગાદીએ આવ્યો હતો. આ રાયપાલે અણોરાજને કુમારપાલની વિરુદ્ધ યુદ્ધમાં મદદ કરી હોવાથી કુમારપાળે એને પદભ્રષ્ટ કર્યો. આમ નડુલમાં ચાહમાનોની સત્તા નબળી પડતા વિ.સં. ૧૨૦૯-૧૨૧૮ (ઈ.સ. ૧૧૫૩-૧૧૬૨) દરમિયાન કુમારપાળે નડુલમાં વયજલદેવ નામનો દંડનાયક નિમ્યો. થોડાંક સમય બાદ અશ્વરાજના નાના પુત્ર આલ્હણદેવને એની ગાદી પાછી સોંપવામાં આવી.

12.2.6 મલ્લિકાર્જુનનો વધ :

આ મલ્લિકાર્જુન તે ઉત્તર કોંકણનો શિલાહાર વંશનો રાજા હતો. સોલંકી રાજ્યની દક્ષિણ સીમા હવે કોંકણ સુધી પ્રસરેલી હોઈ એને ઉત્તર કોંકણના શિલાહાર વંશ સાથે સંઘર્ષ થયો. શરૂઆતમાં સોલંકી સૈન્યનો પરાજય થયો, પરંતુ પાછળથી શિલાહાર રાજવી મલ્લિકાર્જુન હાથી પરથી પડી જતાં સોલંકી સૈનિકોએ એનું શિર છેદી નાખ્યું. આ આક્રમણની આગેવાની મંત્રી આંબડે લીધી હતી.

12.2.7 કુમારપાળ અને કાન્હડદેવ :

કાન્હડદેવની સહાયથી જ કુમારપાળ પાટણની ગાદીએ બેસવા સફળ રહ્યો હતો. આથી કાન્હડદેવ ખૂબ અભિમાન રાખતો હતો તથા વારંવાર કુમારપાળની મશ્કરી કરતો હતો. રાજાએ એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે ન માન્યો ત્યારે પોતાના મલ્લ પાસે તેના હાથ-પગ ભાંગી નખાવ્યા અને એની આંખો ફોડી નખાવી. આ સખત પગલાની અન્ય સામંતો, મંડળેશ્વરો અને દરબારીઓ પર ઘણી જ અસર પડી. બીજી તરફ પોતાની વિપત્તિમાં મદદ કરનાર સર્વને કુમારપાળે યોગ્ય બદલો હંમેશા આપ્યો હતો.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

1. કુમારપાળને 'વિચાર ચતુર્મુખ' નું બિરુદ કોણે આપ્યું હતું ?
(અ) કલ્હણ (બ) હેમચંદ્રાચાર્ય (ક) મેરુતુંગ (ડ) દંડીન
2. કુમારપાળ કોની મદદથી પાટણની ગાદી મેળવવા સફળ રહ્યો હતો ?
(અ) મેરુતુંગ (બ) હેમચંદ્રાચાર્ય (ક) બલ્લાલદેવ (ડ) કાન્હડદેવ
3. ક્યાં સોલંકી રાજવી 'ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અશોક' તરીકે ઓળખાય છે ?
(અ) મુળરાજ ૧લો (બ) ભીમદેવ પહેલો (ક) સિદ્ધરાજ જયસિંહ
(ડ) કુમારપાળ
4. કુમારપાળની પત્નીનું નામ શું હતું?
(અ) પ્રેમળદેવી (બ) દેવળદેવી (ક) મીનળદેવી (ડ) ભુપાલદેવી
5. કુમારપાળનો રાજ્યાભિષેક ક્યા વર્ષે થયો હતો?
(અ) ઈ.સ. ૧૦૪૨ (બ) ઈ.સ. ૧૧૪૨ (ક) ઈ.સ. ૧૧૫૯
(ડ) ઈ.સ. ૧૧૭૧

12.3 સારાંશ :

આમ ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી કહી શકાય કે કુમારપાળે નોંધપાત્ર રાજકીય સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હતી. કુમારપાળને સિદ્ધરાજ પાસેથી વારસામાં જે વિશાળ સામ્રાજ્ય મળ્યું હતું તેને સ્થિર પણ કર્યું તેમજ તેમાં વૃદ્ધિ પણ કરી હતી. કુમારપાળ એક લોકપ્રિય અને ધાર્મિક રાજવી હતો. તેણે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. મેરુતુંગ તેને એક ડાહ્યા રાજા તરીકે વર્ણવી 'વિચાર ચતુર્મુખ' નું બિરુદ આપે છે. કુમારપાળનું ઈ.સ. ૧૧૭૨-૭૩માં અવસાન થયું હતું.

12.4 ચાવીરૂપ શબ્દો :-

1. અપુત્રિકાધન – અપુત્ર વિધવાનું ધન જપ્ત કરી લેવાનો ફૂર રીવાજ, જેને કુમારપાળે ત્યાગ કર્યો હતો.
2. રુદતી વિત્ત – અપુત્રિકાધનના રીવાજને કારણે વિધવાની દુર્દશા થતી હોવાને કારણે અપુત્રિકાધન રુદતી વિત્ત (રડતીનું ધન) કહેવાતું.

12.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :-

1. મેરુતુંગ
2. કાન્હડદેવ
3. કુમારપાળ
4. ભૂપાલદેવી
5. ઈ.સ. 1142

12.6 સંદર્ભો :-

- (૧) પરીખ, રસિકલાલ છો. અને હરિપ્રસાદ ગં.શાસ્ત્રી(સં), ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૪ (સોલંકી કાળ), શેઠ ભો.જે. અધ્યન-સંશોધન વિધાભવન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૩
- (૨) આચાર્ય, નવીનચંદ્ર આ., ગુજરાતનો સોલંકીકાલીન ઇતિહાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૩
- (૩) દેસાઈ, હર્ષદરાય ઝ., અણહીલવાડનું રાજ્ય, સ્વ-પ્રકાશિત, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૦
- (૪) શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં., ગુજરાતનો ઇતિહાસ : પ્રાચીન કાળ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧
- (૫) ધારૈયા, આર.કે. અને અન્ય, ગુજરાતનો ઇતિહાસ, સી. જમનાદાસની કંપની , અમદાવાદ, છઠ્ઠી આવૃત્તિ, ૧૯૯૭-૯૮

રૂપરેખા

13.0 ઉદ્દેશો

13.1 પ્રસ્તાવના

13.2 ભાષા અને લિપિ

13.3 સાહિત્ય

13.3.1 જૈન ગ્રંથો

13.3.2 ઐતિહાસિક કાવ્યો

13.3.3 ઐતિહાસિક નાટકો

13.3.4 ઐતિહાસિક ગ્રંથો

13.4 સ્થાપત્ય

13.4.1 જૈન મંદિરો (ચૈત્યો, દેરાસરો / ઉપાશ્રયો)

13.4.2 જૈન વિહારો

13.4.3 મંદિરો

13.4.4 કિલ્લાઓ

13.4.5 શિલ્પકલા

13.5 ચિત્રકલા

13.6 સારાંશ

13.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

13.8 તમારી જાતે ચકાસોના જવાબ

13.9 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

13.10 સ્વાધ્યાય

13.11 સંદર્ભ

13.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે-

- ❖ કુમારપાળની સાહિત્યિક સિદ્ધિઓ વિશે જાણી શકશો.
- ❖ કુમારપાળકાલીન સ્થાપત્યો વિશે પરિચય મેળવશો.
- ❖ કુમારપાળના સમયની શિલ્પકલા અને ચિત્રકલા વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.

13.1 પ્રસ્તાવના :

પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પાટણના સોલંકી વંશના રાજાઓમાં કુમારપાળનું સ્થાન મહત્વનું છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી ગાદીએ આવનાર કુમારપાળને “સમોવડિયો સિદ્ધરાજ” કહેવાય છે. તે મહાન વિજેતા અને કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હતો. સિદ્ધરાજ પાસેથી મળેલા વિશાળ સામ્રાજ્યને તેણે સાચવી રાખ્યું એટલું જ નહીં તેનો વિસ્તાર પણ કર્યો. ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો ફેલાવો કરવામાં તેણે મહત્વનું યોગદાન આપ્યું. ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને તેણે પોતાના રાજ્યમાં પશુહિંસા બંધ કરાવી, દેવોને આપવામાં આવતી પશુબલિ પણ બંધ કરાવી. કુમારપાળે અપુત્રિકા ધનનો ત્યાગ કરી મહાન કીર્તિ સંપાદિત કરી. તેના પ્રજા કલ્યાણકારી કાર્યોને કારણે તેને “ગુજરાતનો અશોક” કહી શકાય. કુમારપાળના સમયમાં સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકલાનો ઉત્તમ વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. આપણે તેની વિસ્તૃત માહિતી મેળવીએ.

13.2 ભાષા અને લિપિ :

ગુજરાતમાંથી મળી આવતા સોલંકીકાલીન દસ્તાવેજોના આધારે કહી શકાય કે કુમારપાળના શાસન સમયે સંસ્કૃત રાજભાષા હતી. કુમારપાળના દાનપત્રો અને તામ્રપત્રો તદ્દન સાદી અને અનલંકૃત ભાષામાં છે. તેના સમયના અભિલેખો અને પ્રશસ્તિ લેખોની રચના ઉચ્ચ કોટિનું કવિત્વ ધરાવે છે. જયસિંહસૂરિ, ભાસર્વજ્ઞ, અને લક્ષ્મણ ગણિ જેવા વિદ્વાનોના આલેખનમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો છે.

કુમારપાળના સમયમાં જૈન વિદ્વાનોએ પોતાનું સાહિત્ય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં લખેલું છે. જૈન વિદ્વાનોએ સમાજની લોકભાષા, લોકજીવન અને રીતિ રિવાજોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી તે હકીકતોને કથાઓમાં ગૂંથી દીધી છે. પ્રાકૃતમાં આલેખન કરનારા વિદ્વાનોમાં રામચંદ્રસૂરિ, હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રીચંદ્રસૂરિ છે.

કુમારપાળના સમયમાં અપભ્રંશ સાહિત્યની રચનાઓમાં મોખરાનું નામ હેમચંદ્રાચાર્યનું છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પછી અપભ્રંશ ભાષામાં કૃતિઓની રચના ઓછી થતી જાય છે.

સોલંકીકાળના મળી આવતા અભિલેખો, હસ્તપ્રતો ઉપરથી આ સમયની લિપિ વિશે માહિતી મળે છે. સોલંકીકાલીન લિપિમાં 45 વર્ણ પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે. જેમાં 11 સ્વરો(અ,આ,ઇ,ઈ,ઊ,ઋ,ૠ,એ,ૡ,ઔ), 2આયોગવાહો, 24સ્પર્શવર્ણો (ક,ખ,ગ,ઘ,ઙ,ચ,છ,જ,ઝ,ટ,ઠ,ડ,ઢ,ણ,ત,થ,દ,ધ,ન,પ,બ,ભ,મ), 4 અંતઃસ્થ (ય,ર,લ,વ) અને 4 ઉષ્મા (શ,ષ,સ,હ)નો સમાવેશ થાય છે. કુમારપાળના સમયમાં આ જ લિપિનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. કુમારપાળકાલીન જૈન હસ્તપ્રતો મુખ્યત્વે જૈન લહિયાઓએ લખી છે. આ હસ્તપ્રતો તાડપત્રો અને કાગળ પર

લખાયેલી છે. જૈન હસ્તપ્રતોની લિપિ જૈન નાગરી લિપિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જૈન નાગરી લિપિ આમ તો ઘણે અંશે દેવનાગરી લિપિને મળતી આવે છે. પરંતુ કેટલાક વર્ણો, ખાસ કરીને સંયુક્ત વર્ણો, લખવાની પદ્ધતિ, પડિમાત્રાનો પ્રયોગ વગેરેના કારણે જૈન હસ્તપ્રતોની લિપિ દેવનાગરી લિપિથી થોડી જુદી પડે છે એટલે આ લિપિને “જૈન લિપિ” કે “જૈન નાગરી” લિપિના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

13.3 સાહિત્ય :

કુમારપાળ સાહિત્યનો પોષક રાજા હતો. તેની રાજસભાના વિદ્વાનમંડલમાં વયોવૃદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન અગ્રિમ હતું. હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્યમંડળમાં પણ અનેક નોંધપાત્ર લેખકો કુમારપાળની સભામાં હતા. જેમાં રામચંદ્રસૂરિ અને ગુણચંદ્રસૂરિ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપરાંત વર્ધમાનગણિ, ઉદયચંદ્ર, યશચંદ્ર, હરિભદ્રસૂરિ, દેવચંદ્રસૂરિ, પ્રસર્વજ્ઞ, ભાસર્વજ્ઞ, વિશ્વેરરાશિ, શ્રી દુર્વાસુ, વિમલ, શિવમૂનિ, ત્રિપુરાંતક, વેદગર્ભરાશિ, વિશ્વામિત્ર વગેરે જેવાં વિદ્વાનો હતા. કુમારપાળના સમયમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં અનેક ગ્રંથોની રચના થઈ હતી. કુમારપાળ પોતે વિદ્વાન હતો તેણે સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ગણદર્પણ’ અને ‘સાધારણજિનસ્તોત્ર’ નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી.

13.3.1 જૈન ગ્રંથો :

આ સમયે અનેક જૈન ગ્રંથોની રચના થઈ હતી જેમાં હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત ‘દ્વયાશ્રય’ની સમાપ્તિ તેમજ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયની શરૂઆત ‘કુમારપાળચારિત’થી કરી. કુમારપાળની વિનંતીથી તેમણે ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત’, ‘વીતરાગસ્તોત્ર’ અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ની રચના કરી. ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત’ માં 63 મહાપુરૂષોનું (24 તીર્થંકરો 12 ચકવર્તીઓ, 9 વાસુદેવો, 9 બલદેવો, અને 9 પ્રતિવાસુદેવો)ચરિત દસ પર્વમાં નિરૂપેલું છે. એના પરિશિષ્ટ રૂપે ઉમેરાયેલો પર્વ ‘પરિશિષ્ટ-પર્વ’ તરીકે જાણીતો છે. ‘વીતરાગસ્તોત્ર’ એ 20 સ્તોત્રોનો સંકલિત સંગ્રહ છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત ભાષામાં ‘દ્વયાશ્રય’માં કુમારપાળનો દિગ્વિજય વર્ણવ્યો છે. એમાં સિંધુ, વારાણસી, મગધ, ગૌડ, કનોજ, ચેદિ અને દિલ્હી વગેરે રાજ્યોના વિજયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધહેમશબ્દાનું શાસન નામનો સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણ ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. આગમ સાહિત્યના સૌથી મોટા ટીકાકારોમાંના એક મલયગિરિસૂરિ પણ આજ સમયમાં થઈ ગયા. તેમણે ‘મુષ્ટિવ્યાકરણ’ નામના વ્યાકરણ ગ્રંથની રચના કરી ઉપરાંત ‘આવશ્યકસૂત્ર-વૃત્તિ’, ‘નંદિસૂત્ર-વૃત્તિ’, ‘વ્યવહાર-વૃત્તિ’, ‘પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિ’ વગેરે જેવી 13 જૈન વૃત્તિઓની રચના કરી હતી. સોમપ્રભસૂરિએ પાંચમાં તીર્થંકર સુમતિનાથનું ચરિત્ર રચી, તેમાં પૌરાણિક ધર્મકથાઓ સમાવી.

હરિભદ્રસૂરિ નામના જૈન આચાર્યએ ચોવિસ તીર્થકરોના ચરિત્રોની રચના કરી હતી જેમાંથી આજે માત્ર 'નેમિનાથચરિત્ર', 'મલ્લિનાથચરિત્ર', 'ચંદ્રપ્રભુચરિત્ર' મળી આવે છે. શ્રીચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃતમાં 'સણકુમારચરિત્ર' નામક 8000 શ્લોક સાથેના પ્રમાણ ગ્રંથની રચના કરી.

13.3.2. ઐતિહાસિક કાવ્યો :

કુમારપાળના સમયમાં કેટલાંક કાવ્યો અને નાટકો પણ રચાયા હતા જેમાં રામચંદ્રસૂરિ નામના જૈન આચાર્યએ 'કુમારવિહારશતક' નામના ખંડકાવ્યની રચના કરી હતી; જેમાં તેમણે કુમારપાળે અણહિલવાડમાં બંધાવેલા પાર્શ્વનાથ જિનાલયનું કાવ્યમય શોભા ભર્યું ચિત્રાત્મક વર્ણન કર્યું છે. ઉપરાંત રામચંદ્રસૂરિએ 'યુગાધિદેવદ્વાત્રિંશિકા' નામનું કાવ્ય પણ લખ્યું. સોમપ્રભસૂરિએ 'સોમશતક' કાવ્યની રચના કરી. લક્ષ્મણગણિ નામના વિદ્વાને પ્રાકૃત ભાષામાં 'સુપન્થના' નામે મનોહર કાવ્યની રચના કરી હતી. રામકીર્તિ નામના દિગંબર જૈનાચાર્યએ ચિતોડગઢના સમિદ્રેશ્વર નામના શિવ મંદિરને કુમારપાળે આપેલા દાન વિશે સંસ્કૃતમાં કાવ્યની રચના કરી હતી.

આ સમયે કેટલીક પ્રશસ્તિઓ લખાયેલી છે. જેમાં કવિ શ્રીપાલએ કુમારપાલની પ્રશસ્તિ લખી જેમાં તેણે કુમારપાલના પરાક્રમોનું વર્ણન કરેલ છે. ભાવબૃહસ્પતિએ લખેલી પ્રશસ્તિ સંસ્કૃતમાં છે, જેમાં કુમારપાળે સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

13.3.3 ઐતિહાસિક નાટકો :

જ્યારે નાટકોની વાત કરીએ તો આ સમયે આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિએ 'નલવિલાસ', 'રઘુવિલાસ', 'વનમાલા', 'સત્યહરિશ્ચંદ્ર', 'રાઘવાભ્યુદય', 'યાદવાભ્યુદય', 'નિર્ભયભીમ' જેવાં નાટકોની રચના કરી હતી. રામચંદ્રસૂરિ અને ગણચંદ્રસૂરિએ લખેલું 'નાટ્યદર્પણ' એ ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રના વિરલ ગ્રંથોમાં સ્થાન ધરાવે છે. એમાં રસશાસ્ત્ર તથા અભિનયકલા વિશે કેટલાંક અપૂર્વ મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે. દેવચંદ્રસૂરિ નામના વિદ્વાને 'ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' નામના નાટકની રચના કરી હતી. જેમાં અર્ણોરાજનો પરાજય કરવામાં કુમારપાળે જે વીરતા દર્શાવી તેનો પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ નાટક અજિતનાથ જિનાલયમાં વસંતોત્સવ પ્રસંગે કુમારપાળની સભામાં ભજવાયુ હતું. ઉપરાંત દેવચંદ્રસૂરિએ 'માનમુદ્રાભંજન' નામના નાટકની રચના કરી હતી. જેમાં સનતકુમાર ચક્રવર્તી અને વિલાસવતીના સંબંધનો પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. યશપાલે રચેલા 'મોહરાજપરાજય' નાટકમાં કુમારપાળે મોહરાજનો પરાજય કરી કૃપાસુંદરીને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી તે રૂપકો દ્વારા નિરૂપ્યું છે. આ નાટક માંથી જણાય છે કે કુમારપાળ જૈન થયા પહેલા માંસાહારી હતો; એના

પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે એણે પિતા ત્રિભુવનપાલના સ્મરણાર્થે 72 જિનાલયવાળું ત્રિભુવનવિહાર નામનું જૈનમંદિર પાટણમાં બંધાવ્યું હતું.

13.3.4 ઐતિહાસિક ગ્રંથો :

આ સમયે કેટલાંક ઐતિહાસિક ગ્રંથોની રચના થઈ હતી. જેમાં જયસિંહસૂરિએ 'કુમારપાલચરિત', રાજશેખરે 'પ્રબંધકોશ' તથા જિનમંડને 'કુમારપ્રબંધ'ની રચના કરી. આ ત્રણેય ગ્રંથોમાંથી હેમચંદ્રાચાર્યે પશુબલિની પ્રથા યુક્તિપૂર્વક બંધ કરાવી તે અને કુમારપાળની અમારિ(અહિંસા)ઘોષણા વિશેની સમાન માહિતી મળે છે. રામચંદ્રસૂરિએ 'પ્રબન્ધશત' નામનો ગ્રંથની રચના કરી. સોમપ્રભસૂરિએ 'કુમારપાળ-પ્રતિબોધ' નામનો ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં લખ્યો જેમાંથી કુમારપાળના રાજ્યાભિષેકની માહિતી મળે છે. કુમારપાળના મંત્રી દુર્લભરાજે 'સામુદ્રિકતિલક' 'ગજપરીક્ષા', 'ગજપ્રબંધ', 'તુરંગપ્રબંધ' નામના ગ્રંથોની રચના કરી હતી. ભાસર્વજ્ઞે પાશુપત સંપ્રદાયને અનુલક્ષીને 'ગણકારિકા' નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. લક્ષ્મીધર નામના વિદ્વાને 'ભગવન્ના કૌમુદી' નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી. ધરણીધર નામના વિદ્વાને 'ત્રિપુરાંતકપ્રશસ્તિ'ની રચના કરી હતી. દુર્લભરાજના પુત્ર કવિ જગદેવ મંત્રીએ 'સ્વપ્નશાસ્ત્ર' નામક ગ્રંથની રચના સં.1216(ઇ.સ.1160)માં કરી જેના પહેલા અધ્યાયમાં 152 શ્લોકમાં શુભ સ્વપ્નના ફળોનું વર્ણન જ્યારે બીજા અધ્યાયમાં 159 શ્લોકમાં અશુભ સ્વપ્નના ફળોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(ક) નીચેની ખાલી જગ્યાઓ પૂરો :

1. કુમારપાળના સમયમાં _____ ભાષા રાજભાષા હતી.
2. હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત ભાષામાં _____ ગ્રંથ લખ્યો.
3. 'કુમારવિહારશતક' ગ્રંથની રચના _____ વિદ્વાને કરી.
4. _____ નાટક વસંતોત્સવ પ્રસંગે કુમારપાળની સભામાં ભજવાયું હતું.
5. ભાસર્વજ્ઞે પાશુપત સંપ્રદાયને અનુલક્ષીને _____ નામનો ગ્રંથ લખ્યો.

(ખ) કુમારપાળકાલીન સાહિત્યકૃતિઓનો પરિચય દસ લીટીમાં આપો.

13.4 સ્થાપત્ય:

કુમારપાલના સમયમાં સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે નાગરિક સ્થાપત્ય અને ધાર્મિક સ્થાપત્યોનું નિર્માણ થયેલું જોવા મળે છે. નાગરિક સ્થાપત્યમાં મુખ્યત્વે કિલ્લાઓ, વાવ અને જળાશયોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ધાર્મિક સ્થાપત્યમાં જિનાલયો, મંદિરો, વિહારોનો સમાવેશ થયેલો જોવા મળે છે. આપણે સૌ પ્રથમ ધાર્મિક સ્થાપત્યોનો પરિચય મેળવીએ.

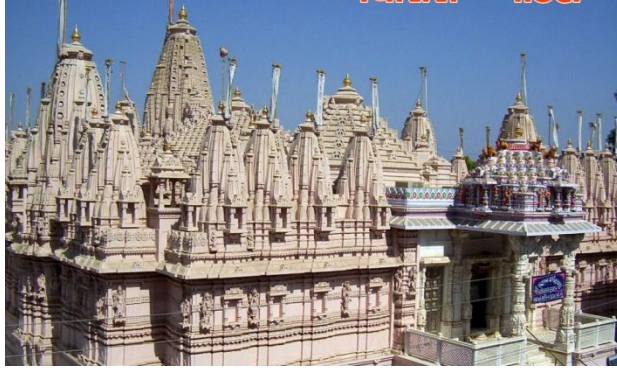
13.4.1 જૈન મંદિરો (ચૈત્યો, દેરાસરો) :

અજિતનાથ મંદિર- તારંગા

વિદ્યમાન દેરાસરોમાં તારંગા પરનું અજિતનાથ મંદિર કુમારપાળના સમયમાં બંધાયું હોવાની માહિતી મળે છે. આ મંદિરનું ગર્ભગૃહ અંદરની બાજુથી સાદુ છે. મંદિરની બાહ્ય દિવાલો, પ્રદક્ષિણાપથ, ગભારા વગેરે નિર્ગમથી વિભૂષિત છે. ગર્ભગૃહની ઉપરની બાજુ વેદિકાની નીચે મકરમુખ અને

ઉર્મિવેલ આવેલા છે. પાણીના નિકાલ માટે પરનાળ આવેલી છે. મંદિરનો ગભારો 8 સ્તંભો પર અને તેનો ગૃહમંડપ 22 સ્તંભો પર ટેકવેલો છે. ગૃહમંડપનો બીજો મજલો 14 સ્તંભો પર ટેકવેલો છે. મંદિરની પીઠ પરના મંડોવરમાં સૌથી નીચેથી અનુક્રમે ખુરક, રત્નપટ્ટિકા અને ગવાક્ષ મંડિત દેવીઓના શિલ્પોથી સુશોભિત કુંભ, મુક્તાદામની લહર પંક્તિઓથી વિભૂષિત કલશ, અંતરપત્ર, કપોતલી, કામરૂપ મંચિકા તથા રત્નપટ્ટના થર આવેલા છે. મંદિરની શૃંગાર ચોકીઓમાં સ્તંભોની કુંભીઓમાં સ્કંધ, કર્ણ તથા મુખબંધની સમતલ રચનાઓ આવેલી છે. મંદિરના વિવિધ ભાગો જેવા કે ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ, સ્તંભો, શૃંગાર ચોકી, મંડપ વગેરે સુંદર શિલ્પોથી કોતરાયેલા છે. આ મંદિરના વિવિધ ભાગો દેવ-દેવીઓ, અપ્સરાઓ, નર્તિકાઓ, વ્યાલ અને મિથુન શિલ્પોથી વિભૂષિત કરેલા છે. આ મંદિરની બહાર 740 શિલ્પો આવેલાં છે. મંદિરમાં 2.6.મી. ઊંચી ભગવાન અજિતનાથની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવેલી છે. તેમાં શિખર તરફ જતા સાત માળ 'અંધારિયા- અજવાળિયા' તરીકે ઓળખાય છે. કુમારપાળના સમયનો સ્થાપત્યનો ઉત્તમ નમૂનો તારંગાનું અજિતનાથ મંદિર છે.

પાટણમાં આવેલું એક જૈન દેરાસર (પંચાસરા પાર્શ્વનાથ જૈન દહેરાસર)

કુમારપાળે દેવપત્તન (પ્રભાસ)માં પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. જાબાલિપુર (જાલોર)ના કાંચનગિરિગઢ પર કુમારવિહાર નામે જૈન ચૈત્ય બંધાવ્યો. યશ:પાલે રચેલા મોહરાજપરાજય નાટકમાંથી જાણવા મળે છે કે કુમારપાળ જૈન થયા પહેલા માંસાહારી હતો એના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એણે પિતા ત્રિભુવનપાલના સ્મરમાર્થે અણહિલવાડમાં ઇ.સ. 1160 માં 72 જિનાલયવાળું ત્રિભુવનવિહાર નામનું જૈનમંદિર બંધાવ્યું હતું. આ મંદિર ભગવાન નેમિનાથને સમર્પિત છે. ખંભાતમાં જ્યાં હેમચંદ્રાચાર્યે દીક્ષા લીધી હતી તે સાલિગવસહિકા પ્રાસાદનો કુમારપાળે રતન્મય બિંબથી અલંકૃત એવો અનુપમ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

13.4.2 જૈન વિહારો :

જૈન પ્રબંધો અનુસાર કુમારપાળે અણહિલવાડમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથને સમર્પિત કુમારપાલવિહારનું નિર્માણ કરાવ્યું. આ વિહાર 24 દેવકુલિકાઓથી સુશોભિત છે. રામચંદ્રસૂરિએ કુમારવિહારશતક ગ્રંથમાં કુમારપાળવિહારના ભવ્ય સ્થાપત્ય તથા સુંદર શિલ્પનું વર્ણન કરેલ છે. તેમણે કુમારવિહારને “આશ્ચર્યોનું મંદિર” તરીકે જણાવેલ છે. જેના ઉપરથી અણહિલપુરની સમૃદ્ધિ, ધર્મપ્રેમ અને શિલ્પ વિદગ્ધતાનો ખ્યાલ આવે છે. ઉપરાંત કુમારપાળે અણહિલવાડમાં ત્રિભુવનવિહાર તથા થરાદ અને માંગરોળમાં કુમારવિહારનું નિર્માણ કરાવ્યું. કુમારપાળે પોતાના શાસનકાળ દરમિયાન જુદા જુદા વિસ્તારોમાં 1440 વિહારો બંધાવ્યા જેમાં એકલા અણહિલવાડમાં જ 32 વિહારો બંધાવ્યા હતા. ઇ.સ.1163માં ધંધુકામાં સત્તર હાથનો ઓલીકવિહાર બંધાવ્યો. જૈન અનુશ્રુતિ પરથી જાણવા મળે છે કે કુમારપાળે શત્રુંજય અને ગિરનારના તીર્થોમાં કુમારપાળ વિહાર બંધાવ્યો હતો. કેટલાક લેખો પરથી એમ પણ જાણવા મળે છે કે કુમારપાળે ગિરનારની યાત્રા કરી ગિરનાર પર ચઢવા માટે પગથિયાઓનું પણ નિર્માણ કરાવ્યું હતું. કુમારપાળના રખડપટ્ટીના દિવસો દરમિયાન એક વાણિયણે ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યા કુમારપાળને જ્ઞાતિ, નામ, ગામ કોઇપણ પ્રકારના સંબંધ વિના શાલિ કરમ્બ (કરમો) જમાડેલો તેથી પાટણમાં તેણે કરમ્બ-વિહાર બંધાવ્યો. સપાદલક્ષના એક અવિવેકી શ્રીમંતે વાળ ઓળતા

પત્નીએ આપેલી જૂ મસળીને મારી નાખી તેથી અમારિ કરાવનાર પંચકુલે એને પાટણ લાવી રાજા આગળ ખડો કર્યો. હેમચંદ્રાચાર્યના આદેશથી કુમારપાળે તેના ધન વડે પાટણમાં ચૂકા-વિહાર બંધાવ્યો.

આદિનાથ જૈન દેરાસર

કુમારપાળના સમયમાં તેના મંત્રીઓએ કેટલાંક જૈન મંદિરો અને વિહારોનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. તે મુજબ કુમારપાળના મંત્રી પૃથ્વીપાલે ઇ.સ.1150માં અણહિલવાડમાં વનરાજ વિહારની આગળ મંડપોનું નિર્માણ કરાવ્યું. કુમારપાળના દંડનાયક આમ્રભટ્ટે ઇ.સ.1166માં ભરૂચ ખાતે શકુનિકા વિહારનું નિર્માણ કરાવી તેમાં સુવિતિનાથની સ્થાપના કરાવી. આ વિહાર આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યએ પવિત્ર કર્યો હતો. કુમારપાળના મંત્રી ઉદયનના પુત્ર વાઝભટ્ટે ઇ.સ.1155માં શત્રુંજય પર આદિનાથનું મંદિર, તેની તળેટીમાં બાહડપુરમાં 'ત્રિભુવનપાલ વિહાર' કરાવી એમાં પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરાવી તથા શત્રુંજય પર ચઢવાના પગથિયાઓનું નિર્માણ કરાવ્યું. ધોળકામાંથી મળી આવેલી પ્રશસ્તિ પરથી જાણવા મળે છે કે વાઝભટ્ટે ઇ.સ. 1167માં ધોળકા ખાતે 24 દેવકુલિકાઓથી સુશોભિત ઉદયન વિહાર અને ખંભાત ખાતે પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

13.4.3 મંદિરો :

હાલનું સોમનાથ મંદિર

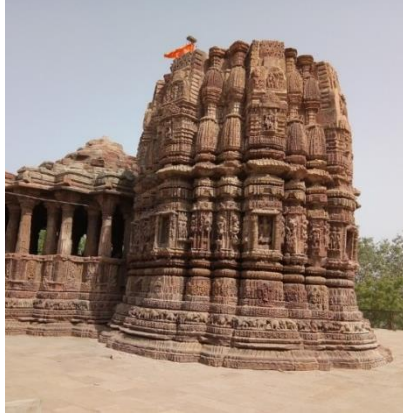
ઇ.સ.1026ની .... માસની 6ઠ્ઠી તારીખે મહમૂદ ગઝનીએ સોમનાથ મંદિર તોડી નાખ્યું. તેની મરામત ભીમદેવ પહેલાએ કરાવી હતી; પરંતુ વલભી સંવત 850 (ઇ.સ.1169)માં કુમારપાળે ભાવબૃહસ્પતિની પ્રેરણાથી સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હોવાની માહિતી કુમારપાળના એક લેખ તથા ભાવબૃહસ્પતિની સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ પરથી મળી આવે છે. ઇ.સ.1950માં થાપરે મંદિરના ગર્ભગૃહ અને મંડપનું ઉત્ખનન પ્રાયોગિક ખાડાઓ ખોદીને કર્યું હતું. જે પરથી જાણવા મળે છે કે કુમારપાળે સોમનાથનો પ્રાસાદ મેરૂ પ્રકારનો કરાવ્યો હતો. કુમારપાળના સમયના મંદિરનું તલદર્શન ઘણું જ કલાત્મક અને વિસ્તૃત હતું. વળી, કુમારપાળના સમયના અભિલેખો પરથી જાણવા મળે છે કે મુખ્ય મંદિર, નૃત્યશાળા, રંગમંડપ, રસોઇઘર અને કીર્તિ તોરણ વગેરે મહત્વના અંગો સાથે જોડાયેલું હતું. મંદિરની ચોતરફ વિસ્તૃત પ્રાંગણને ફરતા કોટની રચના હતી. વળી આ જ મંદિરના પ્રાંગણમાં દૈત્યસૂદન વિષ્ણુનું મંદિર હતું. કુમારપાળના સમયના સોમનાથ મંદિર કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ હતી જેવી કે

- મંદિરની મહાપીઠ અનેકવિધ સ્તરો, કીર્તિમુખ, ગજથર, અશ્વથર, નરથરથી સુશોભિત હતી.
- ગર્ભગૃહ અને મંડપો વચ્ચે અંતરાલને સ્થાન મળ્યું હતું.
- પ્રદક્ષિણા પથમાં અને ગૂઢમંડપમાં ચદ્રાવલોકનો (ઝરૂખા)ઓને સ્થાન મળ્યું હતું.
- મંડોવર ઉત્કૃષ્ટ કોટિના શિલ્પોથી મંડિત બન્યું હતું.
- ગર્ભગૃહ અને મંડપના ભોય તળિયાને કાળા પાષાણ વડે જડી દેવામાં આવ્યું હતું.

મંદિરના ગૂઢમંડપની ઇત 34 ફૂટ લાંબી છે જે સોમનાથ મંદિરની આગવી વિશેષતા છે. સોમનાથ મંદિરના ગૂઢમંડપના સ્તંભો પર અષ્ટાસ્ર કુંભીઓ પર કળશ અને અંતરપત્રિકાના બેવડા થર પર આસનસ્થ દેવોના શિલ્પ છે. આની ઉપરના સ્તંભ ષોડશકોણીય છે અને તેના પર પલ્લવોની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. આ ભાગની ઉપર નરથરની યોજના છે અને તેના પર ત્રિકોણાત્મક પલ્લવો, હીરા અને કીર્તિમુખના સુશોભન છે. બીજા સમૂહના સ્તંભોમાં દેવથર કદમાં નાનો છે, પરંતુ મથાળાના કીર્તિ મુખના થરની નીચેના સ્તંભદંડ પર આસનસ્થ મૂર્તિઓ કોતરાયેલી છે. ત્રીજા સમૂહના સ્તંભ વામન કદના છે. તેની ઉપરનો મધ્ય ભાગ ચોરસ છે. આમ કુમારપાળે સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના તરીકે સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો જો કે કુમારપાળ દ્વારા બંધાવેલા આ મંદિરને ઇ.સ.1299માં અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સરદાર ઉલૂઘખાને તોડ્યું હતું.

સોમનાથ મંદિર ઉપરાંત કુમારપાળે પાટણમાં કુમારલેશ્વરનું શિવમંદિર બંધાવ્યું. ઉપરાંત પાટણના કેદારેશ્વર મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ સિવાય કુમારપાળે

વડનગર કિલ્લાની અંદર એક શિવાલય પણ બંધાવ્યું તથા રાજસ્થાનના પલ્લીકા(પાલિ)માં સોમનાથ મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. રામકીર્તિ નામના દિગંબર જૈનાચાર્યએ ચિતોડગઢના સમિદ્રેશ્વર નામના શિવ મંદિરને કુમારપાળે આપેલા દાન વિશે સંસ્કૃતમાં કાવ્યની રચના કરી હતી. તેથી આ મંદિર પણ કુમારપાળે બંધાવ્યું હોઈ શકે તેવી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. કુમારપાળના એક મંત્રીએ પ્રભાસપાટણ પાસે ધર્માદિત્યનું સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હોવાની પણ માહિતી મળે છે.

ગણતેશ્વર મંદિર, સરનાલ,
તા.ઠાસરા, જિ. ખેડા

સરનાલ(તા-ઠાસરા, જિ-ખેડા) પ્રાચીન ગણતેશ્વર નામે ઓળખાતું શિવમંદિર કુમારપાળના સમયમાં બંધાવ્યું હોવાની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. એના તલમાનની રચના ભૂમિજ પ્રાસાદના અષ્ટભદ્ર પ્રકારની હોઈ માળવાના પ્રાસાદોની અસર સૂચવે છે, જ્યારે એના મંડોવર તથા શિખરના ભાગ ગુજરાતની ચૌલુક્ય શૈલીના છે. ગર્ભગૃહનો બહારનો ભાગ લગભગ વૃત્તાકાર છે. બારસાખ અને મંડોવરનો આગલો ભાગ વિવધ સુશોભનોથી અલંકૃત છે. ગોખલાઓમાં શિવના જુદા જુદા સ્વરૂપ નજરે પડે છે. મંડપની છત આઠ સ્તંભો પર ટેકવેલી છે. ગર્ભગૃહનું શિખર તથા મંડપની સંવરણા તૂટી પડેલ છે. ગર્ભગૃહની અભિનવ દ્વારશાખા શિલ્પપ્રચુર છે. મંદિરનાં પીઠભાગમાં નીચેથી ઉપર જતા જાડ્યકુંભ, ગ્રાસપટ્ટી, ગજથર, નરથર, હંસથરની રચના છે. મંદિરની ઉપરનો શિખર ભાગ ખંડિત થયેલ છે. ગર્ભગૃહ, મંડપ, ઓતરંગ, મંડોવર, દ્વારશાખ, દીવાલો શિલ્પપ્રચુર છે.

ખંડોસણ(જિ-મહેસાણા) માં આવેલા હિંગળોજી માતાના મંદિરના અંતરાલમાં વિ.સં.1207 (ઇ.સ.1150)નો એક શિલાલેખ કોતરેલો છે. લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંદિર સર્વમંગલા દેવીનું છે જે કુમારપાળે બંધાવ્યું હતું. મંદિરનો પ્રવેશમંડપના સ્તંભ ઘટ્ટપલ્લવ ઘાટના છે તેની પરના સંવર્ણા નાશ પામી છે. મંડોવરના ત્રણ બાજુના ગવાક્ષોમાં દેવીઓની મૂર્તિઓ છે.

મહેસાણા જિલ્લાના કનોડા ગામમાં આવેલું સુણક શૈલીનું બહુસ્મરણાદેવીનું પ્રાચીન સુંદર મંદિર આવેલું હતું. આ મંદિર કુમારપાળ બંધાવ્યું હતું; પરંતુ હાલમાં તે ખંડિત અવસ્થામાં છે. મંડપની વેદિકા, સ્તંભો અને કરોટકનો ભાગ જળવાઈ રહ્યો છે. મંડપની ત્રણે બાજુએ અવશેષરૂપે શૃંગારચોકીઓ આવેલી છે. મંડપના સ્તંભઘાટમાં સૂણકના નીલકંઠ મંદિરના મંડપના સ્તંભો જેવાં છે. વેદિકાની પીઠમાં ગ્રાસમુખ અને ચંદ્રશાલાના અલંકરણ છે. મંડપના કરોટકની પદ્મદલાંકિત છતમાં ગીત વાદ્ય નૃત્યમાં રત સોળ મૂર્તિ હોવાની નિશાનીઓ જણાય છે.

કુમારપાળના સમયમાં કિલ્લાઓ, વાવ, જળાશયો, અને કુંડ જેવાં નાગરિક સ્થાપત્યોનું નિર્માણ થયેલું જોવા મળે છે. કુમારપાળે ઇ.સ.1169માં વઢવાણમાં “ગંગા વાવ”નું નિર્માણ કરાવ્યું હોવાની માહિતી મળે છે. આ વાવ પથ્થરથી બંધાયેલી છે. વાવમાં ઉતરવા માટેના પગથિયાઓ ખંડિત અવસ્થામાં જોવા મળે છે.

13.5 કિલ્લાઓ :

કુમારપાળના સમયમાં કેટલાંક કિલ્લાઓ પણ બાધવામાં આવ્યા હતા. તે મુજબ જોઈએ તો શ્રીપાલ પ્રશસ્તિ પરથી જાણવા મળે છે કે વડનગર શહેરનો ઐતિહાસિક કિલ્લો વિ.સં.1208(ઈ.સ.1152)માં કુમારપાળએ બંધાવ્યો હતો. આ કિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ અર્ધવર્તુળાકાર ઘાટમાં અને આ સિવાયનો બાકી ભાગ લંબચોરસ ઘાટનો છે. આ કિલ્લો ઇંટો અને પથ્થરોમાંથી બંધાયેલો છે. કોટના ઘણાં ખરા બૂરજો અને ભાગ તૂટી પડ્યા છે ખૂણા પર આવતા બૂરજોના અને કોટના પાયા સચવાઈ રહ્યા છે. આ કિલ્લાને છ દરવાજા છે જેમાંના ચાર દરવાજા મુખ્ય દિશાએ આવેલા છે. પૂર્વના દરવાજાને “અમરથોળ દરવાજો”, પશ્ચિમના દરવાજાને “ગાંસકુળ દરવાજો”, ઉત્તર દિશાને દરવાજાને “અર્જુનબારી દરવાજો” અગ્નિ દિશાના દરવાજાને “પિઠોરી દરવાજો” અને વાયવ્ય દિશાના

ઝીંઝુવાડા કિલ્લાનો મંડાપોળ દરવાજો

દરવાજાને “નદીઓળ દરવાજો” કહેવાય છે. દરેક દરવાજાની બહાર નગર રક્ષક દેવોની સ્થાપના પ્રાચીન પરિપાટી પ્રમાણે મોટા ગવાક્ષોમાં કરેલી છે. પિઠોરી દરવાજાએ

પિઠોરી માતાનું સ્થાનક,

અમરથોળ દરવાજે અમરથોળ માતાનો પ્રાચીન મંદિર સમૂહ આવેલો છે. નદીઓળ દરવાજાને અડીને રૂપેણ નદી આવેલી છે તેથી આ દરવાજાને નદીઓળ દરવાજો કહેવાય છે; સોલંકી કાલનો ઝીંઝુવાડાનો કિલ્લો કુમારપાળના મંત્રી ઉદયને બંધાવ્યો હતો. આ કિલ્લો વિસ્તારમાં મોટો નથી લંબાઈ - પહોળાઈમાં તે અર્ધામાઈલના વિસ્તારનો છે. કિલ્લાની ચારે બાજુએ મધ્યમાં પુરદારોની રચના કરેલી છે. કિલ્લાના ચારે છેડે ભદ્રિક ઘાટના ચાર બુરજો આવેલા હતા. કિલ્લાની ફરતા 20 બૂરજોની રચના થયેલી જોવા મળે છે. હાલમાં આ કિલ્લાની નૈઋત્ય કોણે આવેલ કોટની દીવાલનો ભાગ ખંડિત અવસ્થામાં જળવાઈ રહ્યો છે જ્યારે બાકીનો કિલ્લો નષ્ટ થઈ ગયો છે. ચારે દિશાએ આવેલ પુરદારો પૈકી પશ્ચિમ પુરદાર “મંડાપોળ દરવાજો” તરીકે, પૂર્વનું પુરદાર “નગવાડા દરવાજા” અને ઉત્તર તથા દક્ષિણના પુરદાર અનુક્રમે “ધામા” અને “રાક્ષસપોળ”ના દરવાજા તરીકે ઓળખાય છે. દરેક પુરદારો છેક ઉપરથી નીચે સુધી અંદર અને બહારની બાજુએ સુંદર કોતરણી અને શિલ્પોથી વિભૂષિત કરેલા છે. પુરદારની રચના વિશિષ્ટ પ્રકારની હોવાને કારણે સ્થાપત્યની પરિભાષામાં તેને “પ્રતોલી” કહેવામાં આવે છે. પુરદારોની દીવાલ પર નગરરક્ષક દેવો, દેવદેવીઓ, અશ્વો, યુગલો નર્તકો અને વાદકોના શિલ્પો કોતરવામાં આવેલા છે. ઝીંઝુવાડાના ચાર દરવાજા પૈકી હાલમાં મંડાપોળ દરવાજો અને રાક્ષસપોળ દરવાજો જ ઠીક અવસ્થામાં જળવાઈ રહેલો છે. આ કિલ્લાને જોતાં સોલંકી કાળમાં પુરદારોની રચના કેવી રીતે કરવામાં આવતી હશે તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી જાય છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

ગ) (1) નીચેના વિધાનો વાંચી તે સાચાં (✓) છે કે ખોટાં (x) તેની નિશાની કરો :

1. કુમારપાળના સમયમાં તારંગા પર નેમિનાથનું મંદિર બંધાયું હતું.
  2. કુમારપાળે ભગવાન પાર્શ્વનાથને સમર્પિત કુમારવિહારનું નિર્માણ કરાવ્યું.
  3. કુમારપાળે સોમનાથનો પ્રાસાદ મેરૂ પ્રકારનો કરાવ્યો હતો.
  4. વડનગર કિલ્લામાં ભીમબારી દરવાજો આવેલ છે.
  5. કુમારપાળે રાજસ્થાનના પાલિમાં સોમનાથ મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું.
2. કુમારપાળકાલીન સ્થાપત્યોની જાણકારી દસ લીટીમાં આપો.

13.6 શિલ્પકલા :

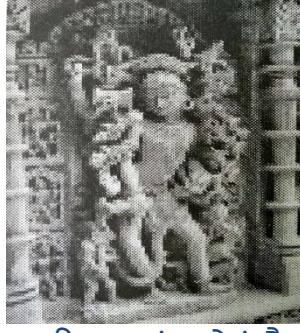
સાડા ત્રણસો વર્ષોના સોલંકી કાળમાં એકસરખી શિલ્પકલા જોવા મળતી નથી. એમાં ચડતી-પડતી નજરે પડે છે. કુમારપાળના સમયના શિલ્પોમાં નર-નારી વધુ સશક્ત અને ખાધેપીધે સુખી દેખાય છે તે ઉપરથી તત્કાલીન સમયની રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ સમૂહ હોવાનું જણાય છે. કુમારપાળનાં સમયના શિલ્પોમાં મુખ્યત્વે હિંદુ તથા જૈન સંપ્રદાયની મૂર્તિઓ મળે છે. હિંદુ શિલ્પોમાં શૈવ તથા વૈષ્ણવનાં શિલ્પો, સૂર્યપૂજા તથા શક્તિપૂજાને લગતાં શિલ્પો મળે છે. કુમારપાળના સમયના શિલ્પોમાં સુંદર ખૂબીઓ, ઊરુજાલક, અલંકરણ, વિશિષ્ટ પ્રકારનો બાજુબંધ ,સુંદર મુખભાવ અને ઘડતર જળવાઈ રહેલા છે. અંગોનું લાલિત્ય, સપ્રમાણતા વગેરે જોવા મળે છે. આ સમયના શિલ્પોમાં ચેતન, સજીવતા અને ભાવાલોખન નજરે પડે છે.

કુમારપાળના સમયમાં બનેલ તારંગાહિલના મંદિરમાં ભગવાન અજિતનાથની 2.6.મી.ઊંચી ભવ્ય પ્રતિમા આવેલી છે. મંદિરની શિલ્પસમૃદ્ધિ ઉત્તમ કોટિની છે. પીઠ, મંડોવર, વેદિકા, શુકનાસ, સંવર્ણા વગેરે અંગો વિવિધ દેવી-દેવીઓ, દિક્પાલો, દિક્પાલિકાઓ, વ્યાલ, નર્તિકાઓ, તાપસો અને મિથુન શિલ્પોથી વિભૂષિત છે. એક ગણતરી પ્રમાણે મંદિરની બહારની બાજુએ લગભગ 740 શિલ્પો આવેલા છે. મંડોવરની જંઘાના બેવડા થરમાં દ્વિભંગ અગર, ત્રિભંગમાં આલિખિત ચતુર્ભુજ દિક્પાલો, દિક્પાલિકાઓ, વિદ્યાદેવી અને નૃત્યાંગનાઓનાં શિલ્પ આવેલા છે. મંદિરના ઉત્તુંગ પ્રવેશદ્વારના એક ગવાક્ષ પર આસનસ્થ દેવી તથા અશ્વારોહી દાનેશ્વરીનું શિલ્પ છે. ગર્ભગૃહના અંતરાલ પર અખસરાઓ તથા દેવી દેવતાઓના શિલ્પ છે. મંદિરની વેદિકામાં રત્નપટ્ટિકાથી વિભૂષિત રાજસેનકનો થર તથા આવરણદેવતાઓના શિલ્પો છે. દ્વારશાખાના નીચલા ભાગે દ્વારપાલના શિલ્પ છે. મંદિરના ઓતરંગ પર પાંચ રથિકા છે એમાં અનુક્રમે ગણેશ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને દેવીનાં શિલ્પ છે. ઉદુંબરમાં મંગલઘટ, ધનેશ અને હંસયુગલના શિલ્પોની મધ્યમાં મંદારકની રચના છે. મંદિરની છત પર તીર્થકરોનાં પૂર્વભવ, પંચકલ્યાણક વગેરે દર્શાવતાં શિલ્પો પણ આકર્ષક છે. કુમારપાળકાલીન શિલ્પોના અભ્યાસ માટે તારંગાનું મંદિર અને જાલોરગઢ પરનો કુમારવિહાર અનેક રીતે ઉપયોગી છે.

કુમારપાળે બંધાવેલ દેવપત્તન(પ્રભાસ)નું પાર્શ્વનાથનું મંદિર, જાબાલિપુર (જાલોર)ના કાંચનગિરિગઢ પરનું કુમારવિહાર નામે જૈન ચૈત્ય,અણહિલવાડનું 72 જિનાલયવાળું ત્રિભુવનવિહાર નામનું જૈનમંદિર, અણહિલવાડનું કુમારવિહાર તથા ત્રિભુવનવિહાર, શત્રુંજય અને ગિરનારના કુમારવિહાર વગેરે પણ કુમારપાળના સમયના શિલ્પોની માહિતી આપતા ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. આ તમામ સ્થાપત્યના વિવિધ ભાગો જોવા કે ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ, સ્તંભો, શુંગારચોકી, મંડપ, છત વગેરે તીર્થકરો, તીર્થકરોના પૂર્વભવ, પંચકલ્યાણક,

દેવ-દેવીઓ, અપ્સરાઓ, નર્તિકાઓ, વ્યાલ, યુગલો, ગવાક્ષો, અને મિથુન શિલ્પોથી વિભુષિત કરેલા છે.

કુમારપાળના મંત્રી વાઝ્મદે ખંભાતમાં બંધાવેલા પાર્શ્વનાથ ચૈત્યમાંથી કે ખંભાતમાં બનેલા કુમારવિહારમાંથી આવ્યો હોય તેવો આરસનો એક સુંદર શિલ્પખંડ હાલ ખંભાતના એક નાના જૈન મંદિરના ગર્ભગૃહમાં તીર્થંકરની પીઠમાં જડી દીધેલો છે. આ ખંડમાં અશ્વાવબોધ તીર્થ અને શકુનિકા વિહારની કથા આલેખાયેલી છે.

અણહિલવાડમાં આવેલું ભૈરવનું શિલ્પ

કુમારપાળકાલીન ઝીંઝુવાડાના કિલ્લામાંથી ચાર વિદ્યાદેવીઓનું શિલ્પ મળી આવેલ છે. વળી આ કિલ્લામાંથી મળી આવતા ખંડિત અવશેષો પરથી જાણવા મળે છે કે કિલ્લાની કમાનો, વામન સ્તંભો પર નગર રક્ષક દેવો જેવા કે ગણેશ, ભૈરવ, શિવ અને ચામુંડા વગેરેના શિલ્પો મૂકવાની પ્રણાલીકા હતી. ઝીંઝુવાડાના પુરદારોની દીવાલ પર નગર રક્ષક દેવોના જે શિલ્પ મળી આવેલા છે તેનું કદ લગભગ છ થી સાડા છ ફૂટનું છે. કિલ્લાના ચારે પુરદારો પર અનેક દેવી દેવતાઓ, અશ્વો, ગજારૂઢ સ્ત્રી-પુરૂષોના યુગલો, નર્તકો અને વાદકો, ગવાક્ષોના શિલ્પો કોતરાયેલા જોવા મળે છે. મડાપોળ દરવાજા આગળ નૃત્ય કરતા ગણેશનું 103 મીટર કદનું શિલ્પ છે. આ પ્રતિમા ચતુર્ભુજ છે. એનું વાહન મુષક છે, જમણા હાથમાં પરશુ છે, જમણો નીચલો હાથ ખંડિત છે, ડાબા ઉપલા હાથમાં પદ્મ અને નીચલા હાથમાં મોદકપાત્ર છે. પ્રતિમા ઘણી સુંદર છે. દરવાજાની વચ્ચેના ભાગમાં બાર હાથવાળી દેવીનું શિલ્પ છે. અન્ય દરવાજાઓ પાસેના શિલ્પ ખંડિત અવસ્થામાં છે.

દેવી શિલ્પ, ઝીંઝુવાડા

કુમારપાળના સમયમા નિર્માણ પામેલ વડનગરના કિલ્લામાં આવેલ અર્જુન બારી દરવાજાની જમણી બાજુએ મહિષાસુરમર્દિની અને ડાબી બાજુએ ભૈરવ, જ્યારે પિઠોરી દરવાજાની જમણી બાજુએ ભૈરવ અને ડાબી બાજુએ ગણેશના

શિલ્પો આવેલાં છે. આ સિવાયના અન્ય દરવાજાઓમાં અનુક્રમે મહિષાસૂરમર્દિની અને ડાબી બાજુએ ભૈરવના શિલ્પો આવેલા છે.

ડભોઇમાંથી કુમારપાળ સમયની અનેકભુજ દેવીની પ્રતિમાં મળી આવેલ છે. ગુજરાતના સોલંકીકાલીન શિલ્પોનો આકર્ષક તેમજ લાક્ષણિક નમૂનો છે.

ડભોઇના કિલ્લામાં આવેલાં શિલ્પો

આ પ્રતિમાની કમરની નીચેનો પગનો આખો ભાગ શરીરના ઉપરના અર્ધા ભાગ જેટલો મજબૂત દૃઢ અને ભરાવદાર નથી લાગતો છતાં અંગભંગી, મુખભાવ વગેરેની રચના ઊંચા પ્રકારની છે. અણિયાળું નાક વગેરે વગેરે સોલંકીકાલીન ચિત્રોની લગભગ બધી જ લાક્ષણિકતાઓ આ શિલ્પ પ્રગટ કરે છે. તારંગાનાં કુમારપાળકાલીન શિલ્પો સાથે આ શિલ્પ ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. હાલ આ શિલ્પ નેશનલ મ્યુઝિયમ દિલ્લીમાં સુરક્ષિત રીતે સચવાયેલ છે.

કુમારપાળે જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલ સોમનાથ મંદિરની પીઠ શિલ્પનો આદર્શ નમૂનો ગણાય છે. સોમનાથ મંદિરની પીઠ ગજથર, અશ્વથર અને નરથરથી નિર્મિત છે.

મંદિરના પ્રાંગણમાંથી ઘણા ઉત્કૃષ્ટ કોટિના શિલ્પો મળી આવ્યા હતા. મંદિરના નૃત્ય મંડપમાંથી પાર્વતીની નૃત્ય મુદ્રાવાળી એક મૂર્તિ મળી આવેલી છે. તેમાં શિવ, ત્રિપુરાંતક, નટરાજ, ભૈરવ, યોગી, ગણેશ, દેવીઓ, ગવાક્ષો, નર્તકો, વાદકો વગેરેના શિલ્પ નોંધપાત્ર છે.

ગળતેશ્વર મંદિર, સરનાલ.

સરનાલ(તા-ઠાસરા, જિ-ખેડા)

પ્રાચી ગળતેશ્વર નામે ઓળખાતું

શિવમંદિર કુમારપાળના સમયમાં બંધાયું હોવાની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આ મંદિરના ગર્ભગૃહની અભિનવ દ્વારશાખા શિલ્પપ્રચુર છે. દ્વારશાખાના ઓતરંગના પટ્ટમાં પાંચ નિર્ગમિત ગવાક્ષોમાં ગીતવાદ્યરત પુરુષોની આકૃતિઓ છે. અને દરેકની બાજુએ નૃત્યાંગનાઓના શિલ્પ છે. મંદિરની શિરાવટીના ભાગમાં હસ્તિમુખ, વ્યાધ્રમુખ અને કીચકના શિલ્પ કોતરાયેલા છે. મંદિરના કુંભાની ભદ્રરથિકામાં ગવાક્ષ મંડિત લલિતાસનમાં બેઠેલા યુગલ અને એ દરેકના

પ્રતિરથ, કોણ વગેરે ભાગે પરિચારિકાઓ તથા મિથુન શિલ્પો કોતરાયેલા છે. મંદિરના લલાટબિંબમાં ગણેશ તથા ઉતરંગમાં નટરાજનું શિલ્પ શોભે છે. તેની આજુબાજુ બંસીવાદન અને કુબેરના શિલ્પ દેખાય છે. મંદિરના ગર્ભગૃહની મધ્યમા સાત ગવાક્ષના શિલ્પ છે. જેમાં શિવ, ચામુંડા, કાર્તિકેય, બ્રહ્મા, ભૈરવ વગેરેના શિલ્પ ઓળખાય છે જ્યારે બે શિલ્પ કોઈ ઉપાડી ગયેલ છે. મંદિરનાં પીઠભાગમાં નીચેથી ઉપર જતા જાડ્યકુંભ, ગ્રાસપટ્ટી, ગજથર, નરથર, હંસથરની રચના છે. ઇ.સ.1908માં શિખર તેમજ મંડપ બંને પડી ગયાનું નોંધાયેલ છે. મંદિરના વિવિધ ભાગો જેવા કે ગર્ભગૃહ, મંડપ, ઓતરંગ, મંડોવર, દ્વારશાખ, દીવાલો શિલ્પપ્રચુર છે. ગળતેશ્વરનું મંદિર બારમી શતાબ્દીના ઉતારાઈની કળા કારીગરીનું અદભૂત દર્શન કરાવી જાય છે.

ખંભાતના કુમારેશ્વર મંદિરમાં વૃષભવાહ પાર્વતીની અષ્ટભુજ પ્રતિમાં આવેલી છે. ખંડોસણ(જી-મહેસાણા)માં આવેલા હિંગળોજી માતાના મંદિરના અંતરાલમાં વિ.સં.1207(ઇ.સ.1150)નો એક શિલાલેખ કોતરેલો છે. લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંદિર સર્વમંગલા દેવીનું છે જે કુમારપાળે બંધાવ્યું હતું. આ મંદિરના મંડોવરની ત્રણ બાજુએ ગવાક્ષોમાં દેવીઓની મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિઓમાં ભૈરવનું શિલ્પ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું છે. મહેસાણા જિલ્લાના કનોડા ગામમાં આવેલું સુણક શૈલીનું બહુસ્મરણાદેવીનું પ્રાચીન સુંદર મંદિર આવેલું હતું. આ મંદિર કુમારપાળ બંધાવ્યું હતું પરંતુ હાલમાં તે ખંડિત અવસ્થામાં છે. આ મંદિરના મંડપના કરોટકની પદ્મલાંકિત છતમાં ગીતવાદનનૃત્યમાં રત સોળ મૂર્તિ હોવાની નિશાનીઓ જણાય છે.

13.7 ચિત્રકલા :

કુમારપાળકાલીન ચિત્રકલાના નમૂના સચિત્ર હસ્તલિખિત ગ્રંથોની હસ્તપ્રતોમાં જોવા મળે છે. કુમારપાળકાલીન લઘુચિત્રોમાં આયોજન, આલેખન અને રંગકામ મહત્વના ભાગ ભજવે છે. કુમારપાળકાલીન ચિત્રોનો વિષય ધાર્મિક હોવાથી મુખ્યત્વે દેવદેવીઓ, તીર્થકરો, શ્રાવકો, રાજાઓ અને ગૃહસ્થોના ચિત્રો વધારે જોવા મળે છે. સાહિત્યિક અને અવશેષીય સાધનોના આધારે જાણવા મળે છે કે આ સમયે ભિત્તિચિત્રો, પોથીચિત્રો, તાડપત્રો અને તામ્રપત્રો પર ચિત્રોનું આલેખન કરવામાં આવતું હોવાની માહિતી મળે છે.

આ ચિત્રોમાં આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય, આચાર્ય મહેન્દ્રાચાર્ય, કુમારપાળ, દેવી-દેવતાઓ, યક્ષ-યક્ષિકાઓ, તીર્થકરો, યાત્રિકોના સમૂહોના ચિત્રો મળી આવેલા છે.

વિદ્યાદેવી પ્રજ્ઞપ્તિનું તાડપત્રીય ચિત્ર

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત'માં સ્થૂલિભદ્ર અને કોશા ગણિકાના સંદર્ભમાં કોશાનું શયન મંદિર વર્ણવતાં એ વિશિષ્ટ ખંડની ભીંતો પર કામશાસ્ત્ર પ્રેરિત એવા શૃંગારોચિત ચિત્રો આલેખાયેલાં હતાં, તેવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કવિ યશ:પાલના 'મોહરાજપરાજય' નાટકમાં "રાજધાનીના ધન સમૃદ્ધ વણિકોના આવાસોની ભીંતો ભગવાન જિનના જીવનપ્રસંગોનાં આલેખનોથી સુશોભિત હતી" એમ વર્ણવ્યું છે. મુનિ રામચંદ્રસૂરિએ 'કુમારવિહારશતક'માં ગુજરેશ્વર કુમારપાળે નિર્માણ કરાવેલ જૈન ચૈત્યની દીવાલો પરના ભિત્તિચિત્રોનું વર્ણન કરતા લખે છે કે "ચિત્રશાળાઓની ભીંતો એવી રમ્ય અને દર્પણ જેવી બની છે કે એક તરફ બનેલું ચિત્ર સામેની ભીંત ઉપર પ્રતિબિંબિત થાય છે." ખંભાતના શાંતિનાથ ભંડારમાંથી વિ.સં.1200ની એક પ્રત મળી આવેલી છે. જેના પર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી મહેન્દ્રસૂરિ અને કુમારપાળના આલેખાયેલા છે. છાણીના જૈન ગ્રંથભંડારમાંની 'ઓઘનિર્યુક્તિ' અને બીજા છ ગ્રંથોની વિ.સં.1218ની પ્રતમાં સોમ, વિદ્યાદેવી, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અંબિકા, કપર્દિ અને બ્રહ્મશાંતિ યક્ષના ચિત્રો આલેખાયેલા છે. પાટણના સંઘવીના પાડાના ભંડારમાંની 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત'ના અંતિમ પર્વની તાડપત્રીય પ્રતમાં છેલ્લા ત્રણ પ્રતો પર હેમચંદ્રસૂરિ, રાજા કુમારપાળ અને શ્રાવિકા શ્રીદેવીનાં ચિત્રો આલેખાયેલા છે. કુમારપાળના સમયના મળતા ગ્રંથો પરથી જાણવા મળે છે કે આ સમયની ચિત્રકલા કોઈ આગલી પેઢીઓના સમયથી સચવાતી, ઉછેરાતી અને માન પામતી હોવી જોઈએ, સમય જતા, માત્ર ચિત્રો દોરવાનો હેતુ અને ચિત્રો દોરવાના માધ્યમ બદલાયા છતાં મૂળ રેખા પ્રધાન એવી આલેખન કલાના લક્ષણ કાયમ રહ્યાં છે. કુમારપાળકાલીન ચિત્રકલામાં સરલતા, વિશદતા અને સજીવતા જોવા મળે છે, જે તત્કાલિન સમયની સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિને સરળતાથી સમજાવી જાય છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

ધ) (1) નીચેના જોડકા જોડો

વિભાગ - અ	વિભાગ-બ
1) વડનગરનો કિલ્લો	A) શિવમંદિર
2) ઝીંઝુવાડનો કિલ્લો	B) કુમારવિહાર
3) ગિરનાર	C) નગવાડા દરવાજો
4) પ્રાચીન ગળતેશ્વર	D) ખંડોસણ
5) સર્વમંગલાદેવી મંદિ	E) પિઠોરી દરવાજો

2. કુમારપાળકાલીન શિલ્પકલા અને ચિત્રકલાની માહિતી દસ લીટીમાં આપો.

(ચ) બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો :

1. હેમચંદ્રાચાર્યે કયો ગ્રંથ લખ્યો.
(A) દ્વયાશ્રય (B) ગણદર્પણ (C) નંદિસૂત્ર
(D) મુષ્ટિવ્યાકરણ
2. 'કુમારવિહારશતક' ખંડકાવ્યની રચના કોણે કરી.
(A) રામકીર્તિ (B) હરિભદ્રસૂરિ (C) શ્રીચંદ્રસૂરિ
(D) રામચંદ્રસૂરિ
3. કુમારપાળે પિતાના સ્મરણાર્થે પાટણમાં કયો વિહાર બંધાવ્યો હતો ?
(A) કુમારવિહાર (B) ત્રિભુવનવિહાર (C) યુકાવિહાર
(D) કમ્બવિહાર
4. કુમારપાળે કેટલા વિહારો બંધાવ્યા હોવાની માહિતી મળે છે.
(A) 1440 (B) 1450 (C) 1430
(D) 1420
5. કુમારપાળે ભાવબૃહસ્પતિની પ્રેરણાથી કયા મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ?
(A) આદિનાથ (B) મહાવીર (C) સોમનાથ
(D) પાર્શ્વનાથ
6. નદીઓળ દરવાજો કયા કિલ્લામાં આવેલો છે?
(A) ઇસર (B) વઢવાણ (C) ડભોઇ
(D) વડનગર
7. ઝીંઝુવાડાના કિલ્લામાં કયો દરવાજો આવેલો છે.
(A) મંડાપોળ (B) નદીઓળ (C) અર્જુનબારી
(D) પિઠોરી
8. અજિતનાથ મંદિર પર કેટલાં શિલ્પો આવેલા છે?
(A) 750 (B) 740 (C) 730
(D) 720
9. વૃષભવાહ પાર્વતીની અષ્ટભૂજ પ્રતિમાં કયા આવેલી છે?
(A) પાટણ (B) મહેસાણા (C) ખંભાત
(D) શત્રુંજય

9. અણહિલવાડના ધનસમૃદ્ધ વણિકો આવાસોની ભીંતો પર કોના ચિત્રોનું આલેખન કરતા?

- (A) જૈન (B) શક્તિ (C) શિવ
(D) બ્રહ્મા

13.8 સારાંશ :

વિ.સં.1229(ઇ.સ.1173)માં કુમારપાળનું અવસાન થયું. કુમારપાળે ત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. પોતાના શાસનકાળ દરમિયાન તેણે સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્રકલા વગેરે જેવી કલાઓનો આદર કરીને તે સમયના ઇતિહાસને ગૌરવવંતો બનાવ્યો. કુમારપાળ કેવળ યુદ્ધો જીતવામાં કે રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં જ રચ્યપચ્યો રહ્યો હોત તો આવું પ્રકુલ્લ કલા સર્જન તેના સમયમાં થવું અશક્ય હતું. કુમારપાળના સમયમાં પ્રજાએ કેવી નિરાંત, શાંતિ અને સુખ સંસ્કાર ભરેલી જિંદગી માણી હશે? તેનો ખ્યાલ આ સમયનું સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્રકલા અભિલેખો, તામ્રપત્રો, દાનપત્રો અને હસ્તપ્રતોથી ભરેલા કલા સામગ્રીનો થાળ જોતા જ આવી જાય છે. કુલપંથ અનુસાર કુમારપાળ શિવનો ઉપાસક હતો. હેમચંદ્રાચાર્યના સક્રિય સંત્સંગના કારણે જૈન પંથમાં એનો અનુરાગ વધતો ગયો. તેણે સંવત 1216 (ઇ.સ.1160)માં જૈન ધર્મ અપનાવ્યો હતો. જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યા બાદ કુમારપાળે માંસ, મદ્ય, દૂત, પરદરા, ચૌર્ય ઇત્યાદિના ત્યાગના વ્રત લીધા હોવાનું મનાય છે. વળી તેણે પોતાના રાજ્યમાં અમારિઘોષણા કરી અર્થાત પ્રાણીઓને મારવાની મનાઇ ફરમાવી. જૈન સંપ્રદાયના પ્રભાવક તરીકે રાજા કુમારપાળ ગુજરાતમાં ઘણી નામના ધરાવે છે. બૌદ્ધ ધર્મના ઉત્થાનમાં જે સ્થાન મૌર્ય રાજા અશોકનું છે તે સ્થાન ગુજરાતમાં જૈન સંપ્રદાયના ઉત્થાનમાં સોલંકી રાજા કુમારપાળનું ગણાય છે.

પોતાના દરબારમાં હેમચંદ્રાચાર્ય જેવાં અનેક વિદ્વાનોને તેણે આશ્રય આપી તેમના દ્વારા ઉત્તમ સાહિત્યન રચનામાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું. સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે મંદિરો, દેરાસરો, વિહારોનું નિર્માણ કરાવ્યું. શિલ્પ અને ચિત્રકલા ક્ષેત્રે પણ નોંધપાત્ર યોગદાન આપેલું જોઇ શકાય છે.

13.9 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- 1) ચૈત્ય - જૈન દેરાસરો, જૈન સમાજનું પૂજા સ્થળ
- 2) વિહાર - જૈન સાધુ સાધ્વીઓનું વિશ્રામ સ્થળ
- 3) શિલ્પ - જુદા જુદા માધ્યમોમાં જેવાં કે પથ્થર, લાકડું, માટી વગેરે દ્વારા બનાવેલી કોતરેલી કલાત્મક ચીજો અથવા આકૃતિઓ
- 4) અમારિ(અર્હિસા)ઘોષણા - પશુઓનો બલિ ન ચડાવવા અંગેની ઘોષણા

13.10 તમારી જાતે ચકાસોના જવાબો.

(ક) (1). 1. સંસ્કૃત, 2. દ્વયાશ્રય, 3. રામચંદ્રસૂરિ, 4. ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ,
5. ગણકારિકા

(ગ) (1). (1 - X), (2 - V), (3 - V), (4 - X), (5 - V)

(ઘ) (1). (1 - E), (2 - C), (3 - B), (4 - A), (5 - D)

(ચ) (1 - A), (2 - D), (3 - B), (4 - A), (5 - C), (6 - D), (7 - A), (8 - B), (9 - C),
(10 - A)

13.11 સંદર્ભોગ્રંથો :

---

1. આચાર્ય, નવિનચંદ્ર, ગુજરાતનો સોલંકીકાલીન ઇતિહાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ
2. જોટે, રત્નમણિરાવ, ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ઇસ્લામ યુગ, ખંડ-1, ભાગ-1-2,
3. દેસાઈ, હર્ષદરાય, અણહિલવાડનું રાજ્ય, પ્રથમ આવૃત્તિ, અમદાવાદ, 1980.
4. પરીખ, રસિકલાલ, શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ,
5. પરીખ, રસિકલાલ, ગુજરાતની રાજધાનીઓ (મુસ્લિમયુગ પૂર્વે), ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
, અમદાવાદ, 1958.
6. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પ્રથમ આવૃત્તિ,
અમદાવાદ, 1964.
7. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ, ગુજરાતનો ઇતિહાસ (પ્રાચીનકાળ), યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,
ત્રીજી આવૃત્તિ, અમદાવાદ, 2014.

રૂપરેખા

14.0 ઉદ્દેશો

14.1 પ્રસ્તાવના

14.2 કાલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય : જીવન અને કવન

14.3 આચાર્યશ્રીનું પૂર્વજીવન

14.3.1 દીક્ષા પ્રસંગ

14.4 સમ્રાટ સિદ્ધરાજ સાથે સંપર્ક

14.5 ગ્રંથનું નામાભિધાન અને સન્માનયાત્રા

14.5.1 શોભાયાત્રા

14.5.2 આચાર્યશ્રીની ગ્રંથરાશિ

14.6 હેમચંદ્રાચાર્યના વચનામૃત

14.7 શિષ્યમંડળ

14.7.1 રામચંદ્ર સૂરી

14.7.2 મુનિચંદ્રસૂરી

14.7.3 વિજયસિંહ સૂરી

14.7.4 વર્ધમાન ગાણિ

14.7.5 દેવચંદ્ર સૂરી

14.7.6 મુનિરત્ન સૂરી

14.7.7 દેવાનંદ સૂરી

14.7.8 બાલચંદ્ર સૂરી

14.7.9 ઉદયપ્રભ સૂરી

14.7.10 દેવસૂરી

14.7.11 યશોદેવસૂરી

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

14.8 સારાંશ

14.9 ચાવીરૂપશબ્દો

14.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

14.0 ઉદ્દેશો :

આ પ્રકરણનું અધ્યયનના ઉદ્દેશો ...

1. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન વિશે વિદ્યાર્થીઓ જાણશે.
2. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પૂર્વજીવન વિશે જાણશે.

3. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્યસર્જન વિશે જાણશે.
4. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના દિક્ષા પ્રસંગ વિષે જાણશે.
5. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સિદ્ધારાજ જયસિંહના સંબંધ વિશે જાણશે.
6. શિષ્યમંડળ વિશે જાણશે.

14.1 પ્રસ્તાવના :

કાલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરીનું સમગ્ર જીવન અલૌકિક છે. તેમના જીવનની પ્રત્યેક ઘટનામાં વિશિષ્ટ સંદેશ વણાયેલો છે. તેમણે સાહિત્ય, દર્શન, યોગ, વ્યાકરણ, છંદશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, અભિધાનકોષ આદિ વિષયો ઉપર નવીન ગ્રંથોની રચના કરી, નવી દિશા આપીહતી. તેમણે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકની રચના કરી સાહિત્ય જગતને સમૃદ્ધ કર્યું. આથી જ કાલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસુરિને પશ્ચિમ વિદ્વાનો આદરપૂર્વક જ્ઞાનના મહાસાગર (Ocean of Knowledge) કહે છે. તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં જ નહીં પરંતુ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં પણ સાહિત્ય રચના કરી. તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસને પણ પ્રભાવિત કર્યો.

દેશના ઇતિહાસમાં જૈનધર્મના આ આચાર્યનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યું છે. તેઓની સાધના અને સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાત સમૃદ્ધ કર્યું છે.

14.2 કાલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય : જીવન અને કવન :

"સૂર્યોદય વખતે સરસ્વતી નદીને કિનારે એક મહાન શક્તિ પોતાના પ્રકાશથી - તેજથી આખા ગુજરાતને છાંયી જતી કલ્પો અને તેમને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય દેખાશે."
-ધૂમકેતુ

શ્રીમદ્દ હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતની અસ્મિતાના એક કર્ણધાર હતા.

-કનૈયાલાલ મા. મુનશી

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય 'જ્ઞાનનો મહાસાગર (OCEAN OF KNOWLEDGE) હતા.

-ડૉ. પિટર્સન

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જીવંત શબ્દકોષ (IEVING Dictionary) હતા.

-પંડિત બેચરદાસ દોશી

કાલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રનું જીવન એટલે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગની અવિરત - સમન્વિત સાધના.

-રમેશ બેટાઈ

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતની અસ્મિતાના ઉદગાતા હતા.

-મોહનલાલ પટેલ

કાલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતના મહાન જ્યોતિષધર હતા.

-ડૉ. પ્રહલાદ પટેલ

જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં અભૂતપૂર્વ ખેડાણ કરનાર આ મહામાનવોનો દુનિયામાં જોતો જડે તેમ નથી.

- પ્રો. મુકુન્દભાઈ બ્રહ્મક્ષત્રિય

ક્લ્પ્તં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં છન્દો નવં દયાશ્રયાલંકારી

પ્રથિતૌ પ્રકટિતં શ્રી યોગશાસ્ત્રં નવમ્

તર્કઃ સંજનિતો નવી જિનવરાદિનાં ચરિત્રં નવં બદ્ધં

યેન ન કેન સેન વિધિના મોહઃ

જેમણે નવું વ્યાકરણ (સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન) રચ્યું. જેમણે નવું છંદશાસ્ત્ર (છંદોનું શાસન) રચ્યું, નવાં દ્વયાશ્રય (સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય) અને અલંકારશાસ્ત્ર(કાવ્યશાસન) પ્રસિદ્ધ કર્યાં. નવું શ્રી યોગશાસ્ત્ર પ્રગટ કર્યું. નવું તર્કશાસ્ત્ર (પ્રમાણમીમાંસા) રચ્યું તથા નિજવરઆદિનું નવું ચરિત્ર (ત્રિશષ્ટિલાકા પુરુષ ચરિત્ર અને પરિશિષ્ટ પર્વ) નિબદ્ધ કર્યું, તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આપણું અજ્ઞાન કઈ રીતે દૂર નથી કર્યું (અર્થાત સર્વરીતે આપણું અજ્ઞાન દૂર કર્યું જ છે) આચાર્ય શ્રી સોમચંદ્રસુરિ

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ જેવા હિરાઓ ઉપર પહે પાડી મુલ્યવાન હિરા બનાવનાર, ક્ષત્રિય રાજવીઓને જૈન ધર્મ તરફ વાળનાર આ મહાન યોગીએ જૈનધર્મને ગૌરવાન્વિત કર્યો છે.

ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં, 'સોલંકીયુગ' (ઈ.સ. 942 થી ઈ.સ. 1244) એ સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાય છે,

પાટણને એક મહાન વિદ્યાધામ બનાવવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન પાટણના ઇતિહાસમાં અત્યંત મુલ્યવાન છે.

પાટણની ધરતીને કર્મભૂમિ બનાવી ધરતીને ધન્યોધન્ય કરનાર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય એક વિરલ, વિરાટ વિભૂત હતા.

સાહિત્યના વિવિધ ક્ષત્રોમાં એમનું પ્રદાન એટલું મોટું છે કે તેનું મૂલ્યાંકન કરવા શબ્દો ઓછા પડે છે. આવા વિશ્વના એક મહામાનવનો સંક્ષિપ્તમાં જ પરિચય અત્રે આપ્યો છે.

14.3 આચાર્યશ્રીનું પૂર્વજીવન :

પ્રભાવક ચરિત્ર નામના પ્રાચીન ગ્રંથમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ વિ. સં. 1145 ના કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાના શુભ દિને ગામ ધંધુકામાં મોઢવણિક જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચારિંગ અને માતાનું નામ પાહિણીદેવી હતું. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સંસારી નામ 'ચંગદેવ' હતું.

એક દિવસ માતાની સાથે બાળક ચંગદેવ ઉપાશ્રયમાં ગયેલ ત્યારે આ પાંચ વર્ષનો બાળક જૈન આચાર્યશ્રીની વ્યાખ્યાન આપવાની પાટ પરચડી ગયો અને વ્યાખ્યાન આપતી મુદ્રામાં બેઠો. તે સમયે ઉપાશ્રયમાં, પધારેલા જૈનચાર્ય

શ્રી દેવચંદ્રસૂરિએ બાળકના સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈ ભવિષ્ય લખ્યું કે, "આ બાળક એક મહાન આચાર્ય બનશે અને શાસનને ગૌરવ બક્ષનાર મહાપુરુષ બનશે."

14.3.1 દીક્ષા પ્રસંગ :-

શ્રી દેવચંદ્રસૂરિએ બાળક ચંગદેવની માંગણી કરી. બાળકના પિતા બહારગામ ગયેલા હતા, છતાં બાળકનું ભવિષ્ય જોઈ માતા પાહિણીદેવીએ રાજીખુશીથી પોતાના લાડીલા ચંગદેવને આચાર્યશ્રીના માંગણી મુજબ તેમના હાથમાં સોંપી દીધો. ધન્ય છે આ મહાન માતાને ! આ માતાની સંમતિ લઈને શ્રી દેવચંદ્રસૂરિએ બાળક ચંગદેવને વિ. સં. 1150 માં ખંભાત મુકામે પાંચ વર્ષની વય જૈન સાધુ તરીકેની દીક્ષા આપી અને નવદીક્ષિત ચંગદેવનું નામ 'સોમચંદ્ર' રાખવામાં આવ્યું. કુમળા છોડને જેમ વાળવો હોય એમ વળે. માટીના પીડાને જે ઘાટ આપવો હોય એ આપી શકાય; એમ બાળ મુનિ સોમચંદ્ર પોતાની તેજસ્વી પ્રજ્ઞાથી વિદ્યાક્ષેત્રે કુશળતા પ્રાપ્ત કરી. વિદ્યાપ્રાપ્તિના સાથે સાથે જૈન શાસનના નિયમાનુસાર તપ, ત્યાગ અને સંયમ જેવા સદગુણો જીવનમાં ખીલવ્યા. મુનિના ઉગ્રસંયમ, ભારે ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, કઠોર તપશ્ચર્યા અને ચિત્તશુદ્ધિ તથા સ્થિરતા જોઈ ગુરૂદેવ શ્રી દેવચંદ્રસૂરિએ મુનિની યોગ્યતા પારખી વિ. સં. 1166 માં માત્ર 21 વર્ષની ઉંમરે "આચાર્ય પદ" આપવામાં આવ્યું. મુનિ સોમચંદ્ર હવે "આચાર્ય હેમચંદ્ર" ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

સમર્થ ગુરૂને એક લાયક શિષ્ય મળ્યાનો આ મહામૂલો અવસર ગણાય.

14.4 સમ્રાટ સિદ્ધરાજ સાથે સંપર્ક :

વિ. સં. 1192માં સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહે માલવપતિ યશોવર્મા ઉપર જીત મેળવી. માળવાનો વિજય કરી ત્યાંનો ગ્રંથભંડાર વિદ્યાવ્યાસંગી સિદ્ધરાજ પાટણ લાવ્યો. આ ભંડારમાંથી ભોજરાજાનું બનાવેલ 'ભોજવ્યાકરણ' જોયું.

વિદ્યાપ્રિય સિદ્ધરાજને થયું : મારો દેશ પારકાં શાસ્ત્રો પર શા માટે જીવે ? સિદ્ધરાજે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતા જોઈ રાજસભા વચ્ચે જોઈ રાજસભા વચ્ચે જ તેમને વિનંતી કરી.

'યશોમમ ત્વચ્ચાતિં પુષ્પે ચ મુનિનાયક ।

વિશ્વલોકોપકારાય કુરુ વ્યકરણં નવમ્ ॥

અર્થાત 'હે મુનીવર ! નવા વ્યાકરણની રચના કરો ; એથી મને યશ મળશે અને તમને ખ્યાતિ મળશે. તેમજ સમગ્ર લોકના ઉપકારનું પુણ્ય થશે.'

સિદ્ધરાજની વિનંતીને માન આપી આચાર્ય હેમચંદ્રે ભારે પરિશ્રમ કરી એક જ વર્ષના ગાળામાં સવાલાખ શ્લોકોનું અદ્વિતીય વ્યાકરણ રચી દીધું. આમ ગુજરાતને પોતાનું આગવું વ્યાકરણ મળ્યું.

આજની ગુજરાતી ભાષાનો જે વિકાસ થયો છે એના મૂળમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત આ મહાન વ્યાકરણનો જ ફાળો છે. એટલે જ આચાર્ય ગુજરાતી અસ્મિતાના ઉદગાતા કહેવાયા અને ગુજરાતની અસ્મિતાના કર્ણધાર પણ કહેવાયા.

કુમારપાળ ગુજરાતનો રાજા થશે અને જૈન શાસનની અપૂર્વ સેવા કરશે એવી સચોટ આગાહી આચાર્યશ્રીએ કરી હતી. તે મુજબ જ સિદ્ધરાજ અપુત્ર મરણ પામવાથી કુમારપાળ પાટણની ગાડી પર આવ્યો. ત્યારબાદ પૂ. આચાર્યશ્રીના સત્સંગથી કુમારપાળનો જૈન ધર્મ પ્રત્યેનો અનુરાગ વધવા લાગ્યો. આચાર્યશ્રીએ રાજ્યસભામાં મોભાભર્યું સ્થાન મેળવ્યું હતું અને કુમારપાળ મહારાજ પાસે સમગ્ર રાજ્યમાં અહિંસાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું હતું. 'અમારી ઘોષણા' અને 'અપુત્રિકા ધન ત્યાગ' આ બે મહાન હંદેરાઓ કુમારપાળ મહારાજાએ જાહેર કાર્ય હતા. કુમારપાળ મહારાજાએ જાહેર કર્યા હતા. કુમારપાળ મહારાજના વખતમાં જૈન ધર્મનો સૂર્ય સોળેકળા એ ખીલેલો હતો. સેંકડો નવાં જૈન દેરાસરો બંધાયા જૂનાં ચૈત્યોનું નવનિર્માણ થયું. વિશાળ સંઘો કાઢી સાધાર્મિક સેવાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું.

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ ક્ષત્રિય રજાઓ હતા. આ બંને હિરાઓને પહેલ પાડી મૂલ્યવાન બનાવનાર અને ક્ષત્રિય રાજવીઓને જૈન ધર્મ તરફ વાળનાર મહાન યોગીએ જૈન ધર્મને ગૌરાંવન્વિત કર્યા છે.

આજે આપણા ગુજરાતમાં જે શાંતિ, અહિંસાનું વાતાવરણ દેખાય છે, એનો સાચો જે યશ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને ફાળો જાય છે.

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્યાવ્યાગી એવા સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિનંતી સ્વીકારી એમણે ગુજરાતનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ 'સિદ્ધ હેમશબ્દાનુશાસન' રચ્યું. સિદ્ધરાજે આ ગ્રંથને પોતાના માનીતા હાથી પર સોનાની અંબાડીમાં પધરાવી પાટણમાં તેની શોભાયાત્રા કાઢી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્યનું સર્જનનું બહુમાન કર્યું હતું.

વ્યાકરણ, કાવ્યશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, દ્વયાશ્રય, આયુર્વેદ વગેરે વિષયોમાં એમની કલમ ચાલી છે. આચાર્યશ્રીએ એમના જીવનમાં સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકોની રચના કરી હોવાનું કહેવાય છે.

આપણે એક લીંબુ ઉછાળીએ અને ટે પૃથ્વી પર પાછું આવે એટલી વારમાં તો આચાર્યશ્રી છ શ્લોકો રચી નાખતા હતા. આવી હતી એમની જ્ઞાનસાધના અને સર્જક પ્રતિભા.

કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું વિશ્વના ઇતિહાસમાં અનોખું સ્થાન છે. એમનું જીવન અને કવન અદ્વિતીય છે. આચાર્યશ્રી જેવા સંકલ્પસિદ્ધ અનોખું સ્થાન છે. વિદ્યાનિધિ, પરોપકારપરાયણ, ત્યાગમૂર્તિ, વિરાટ, વિરલ વિભૂતિની જોડ જડવી મુશ્કેલ છે.

'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જીવંત શબ્દકોશ હતા. '

'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતીની અસ્મિતાના ઉદ્દગાતા હતા.'

'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતની અસ્મિતાના એક કર્ણધાર હતા.'

'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એટલે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગની અવિરત અને સમન્વિત સાધનાનું ઝરણું હતા.'

આમ વિવિધ વિદ્વાનોએ એમના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરતાં ઉપર મુજબના ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે. ભારત તેમજ વિદેશના ડૉ. બુલ્બરે અને ડૉ. પિટર્સન જેવા વિદ્વાનોએ પણ એમને ભરપેટ બિરદાવ્યા છે.

પાટણ એ એમની કર્મભૂમિ હતી. હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન સભા, સિદ્ધ-હેમ જ્ઞાનપીઠ જેવી અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેમનું નામ જોડી પાટણવાસીઓએ તેમની પ્રતિભાને પણ જીવંત રાખી છે.

જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં ખેડાણ કરનાર આ મહામાનવ સાથે જ 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હતા.

14.5 ગ્રંથનું નામભિધાન અને સન્માનયાત્રા :

સમર્થ સમ્રાટ સિદ્ધરાજે આચાર્યશ્રીને ગુજરાતને નવું વ્યાકરણ રચવાની સાત્વિક પ્રેરણા આપી તેથી આ બંને મહામાનવોના નામને અમર કરતાં આ ગ્રંથનું અર્થાત્ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન" રાખવામાં આવ્યું.

14.5.1 શોભાયાત્રા :

વ્યાકરણ આ મહાન ગ્રંથને રાજભંડારમાં મૂકતાં અગાઉ ગુજરાત નરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહે પોતાના માનીતાં શ્રીકર નામના હાથી પર સોનાની અંબાડીમાં આ વ્યાકરણ ગ્રંથને પધરાવી પાટણના રાજમાર્ગો પર તેની શોભાયાત્રા કાઢી હતી. જેમાં યાત્રાના સન્માન કરવા ભાગે આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યની સાથે સિદ્ધરાજ ગુર્જર નરેશ વિદ્યા અને વિદ્યાધરનું સન્માન કરવા પગરખાં પગે ચાલતો હતો !

સમ્રાટ સિદ્ધરાજ વિદ્યાવ્યાસંગી રાજવી હતો એનો આ નક્કર પૂરાવો છે.

વિશ્વના કોઈ રાષ્ટ્રમાં કોઈ રાજાએ આ રીતે સાહિત્યયાત્રા કાઢ્યાનો આ પહેલો પ્રસંગ છે. આ મહાન ઘટનાને ઇતિહાસમાં જોઈએ તેટલી પ્રસિદ્ધિ આપવામાં આવી નથી.

આ ઘટના વિ. સં. 1193 ના અરસાની છે.

14.5.2 આચાર્યશ્રીની ગ્રંથરાણિ :

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર જ્ઞાનના મહાસાગર હતા. એમણે તમામ વિદ્યાશાખાઓના ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે અને તેથી તેઓ 'કલિકાલસર્વજ્ઞનું" બિરૂદ પામ્યા. આચાર્યશ્રીએ ઇતિહાસ પુરાણ, આયુર્વેદ, વ્યાકરણ, કોષ, જ્યોતિષ, યોગશાસ્ત્ર

જેવા વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખ્યા છે. આચાર્યશ્રી એ સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકો રચ્યા હોવાનું કહેવાય છે.

વ્યાકરણ અને તેનાં અંગો	શ્લોક
સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ	6,000
સિદ્ધહેમ બ્રૂહદવૃત્તિ	18,000
સિદ્ધહેમ બ્રૂહજ્ઞયાસ (અપૂર્ણ)	84, 000
સિદ્ધહેમ પ્રાકૃતવૃત્તિ	2,200
લિંગાનુશાસન - સટીક	3,684
ઉણાદિગણ વિવરણ	3,250
ઘાતુ પારાયણ વિવરણ	5,600
કોશ	
અભિધાન ચિંતામણિ- સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે	10,000
અભિધાન ચિંતામણિ (પરિશિષ્ટ)	204
રચના કૌશલ	
અનકાર્થ કોશ	
નિઘંટુ શેષ (વનસ્પતિ વિષયક)	1,828
દેશીનામમાલા સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે	396
સાહિત્ય રચના	
કાવ્યાનુશાસન - સ્વોપજ્ઞ અલંકાર ચુડામણી અને વિવેક સાથે	6,800
છંદ	
છંદોનુશાસન - છંદ ચુડામણિ ટીકા સાથે	3,000
ન્યાય	
પ્રમાણમીમાંસા - સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સાથે	2,500
વેકાંકુંજ (દ્વિજગદન ચપેટા)	1,500
ઈતિહાસકાવ્ય વ્યાકરણ સાથે	
સંસ્કૃત - દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય	2,828
પ્રાકૃત - દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય	1,500
ઈતિહાસકાવ્ય ઉપદેશ	
ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત (મહાકાવ્ય- દશપર્વ)	32,000
પરિશિષ્ટપૂન	3,500

યોગ

યોગશાસ્ત્ર- સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે 12,570

યોગશાસ્ત્ર

વીતરાગ સ્તોત્ર	188
અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વિત્રિશિકા(પદ્ય)	32
અયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વિત્રિશિકા(પદ્ય)	32
મહાદેવ સ્તોત્ર (પદ્ય)	44

14.6 હેમચંદ્રાચાર્યનાં વચનામૃત :

1. દેશ અને કાળને ઉચિત ક્રિયા કાર્ય કરનારા માણસો દુઃખી થતાં નથી.
2. જેમ ઓડકારથી આહારનું અનુમાન થાય છે, તેમ વાણીથી મનના વિચારોનું અનુમાન કરી શકાય છે.
3. જગતમાં કારણને અનુસરતું કાર્ય થાય છે.
4. જેનું આયુષ્ય તૂટ્યું નથી તે પ્રાણી વજ્રથી હણાય તો પણ મરતો નથી.
5. દીવાની માફક, તત્કાલ ગ્રહણ કરેલી પણ દીક્ષા અજ્ઞાનતા રૂપી અંધારનો નાશ કરનારી હોય છે.
6. સારા વૈદ્યો કદાપિ બહુ પાપવાળી ચિકિત્સા કરતા નથી.
7. પ્રજા, રાજાનું અનુકરણ કરવાવાળી હોય છે.
8. એક ઔષધથી રોગીને ફાયદો ન થાય તો તેને બીજું ઔષધ જરૂર આપવું.
9. વહાણમાં રહેલું લોહું પણ સમુદ્રને સામે કાંઠે પહોંચી જાય છે.
10. હલકું હોવાથી રૂ નું પુંમડું પણ આકાશ તરફ ઊંચું ઊડે છે.
11. સિંહ જ્યાં જાય, તે જ તેનું ઘર.
12. લોકોનાં મોઢાં બાંધેલા હોતાં નથી.
13. દિવાની સોબતથી એની વાટ પણ દીવાપણાને પામે છે.
14. નાના કામમાં પણ વિચારીને કાર્ય કરવું જોઈએ.
15. મોટાઓ જે આચરણ કરે તે માર્ગ રીવાજ બની જાય છે.
16. મરણ નજીક આવે ત્યારે કીડીઓને પાંખો આવે છે.
17. હાથીના મુખમાં કોળીઓ નાખી શકાય પરંતુ પાછો ખેંચી શકાય નહિ.
18. પૃથ્વી બહુ રત્નોવાળી છે.
19. સ્વમા પુરૂષો સસરાને ઘરે વધારે સખત સુધી કદાપિ રહેતાં નથી.
20. એક હાથે તાળી પડતી નથી.
21. સમયને ઓળખનાર બુદ્ધિમાન મનુષ્યો જેમ તેમ (બીજાઓને ત્યાં) નકામાં પડ્યા રહેતાં નથી.

14.7 શિષ્યમંડળ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિની સર્વતોમુખી પ્રતિભાએ કેવળ વ્યાકરણના સર્જનથી પરિતોષ ન માન્યો. એમણે ' અભિધાન ચિંતામણિ' , અનેકાગ્રંથસંગ્રહ' , નિધુંટકોશ' અને 'દેશીનામમાલા ' જેવા શબ્દકોશો, 'ઘાતુપારાયણ', લિંગાનુશાસન', પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને એના એક ભાગરૂપે અપભ્રંશ વ્યાકરણની સર્વ પ્રથમ રચના કરી. કાવ્યાનુશાસન જેવો અલંકાર ગ્રંથ, છંદાનુશાસન જેવું છંદશાસ્ત્ર, પ્રમાણમીમાંસા', અન્યયોગદ્વત્રિશિકા અને વેદાકુશ જેવા દર્શન ગ્રંથો, સંસ્કૃત - પાકૃત દ્વયાશ્રય જેવાં ઇતિહાસ કાવ્યો, યોગશાસ્ત્ર જેવો યોગવિષયક ગ્રંથ અહંકનીતિ જેવો નીતિવિષયનો ગ્રંથ અને કાવ્યો રચી પોતાની વિદ્યાવિષયક વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે. આથી પિટર્સન જેવા વિદ્વાને આ સાહિત્ય રચનાથી આશ્ચર્યમુગ્ધ બની આચાર્ય હેમચંદ્રને 'જ્ઞાનમહોદધિ' ના બિરુદથી અલંકૃત કર્યા છે.

14.7.1 રામચંદ્રસૂરિ :

હેમચંદ્રાચાર્યના મહત્વના શિષ્ય હતા. તેઓ કવિ શ્રીપાલ કરતાં નાની ઉંમરના, પણ તેમના સમકાલીન હતા. તેમની ઘણી ખરી રચનાઓ ધાર્મિક છે, પરંતુ ઐતિહાસિક માહિતીની દ્રષ્ટિએ તેમણે લખેલું 'કુમારવિહારશતક' નામનું કાવ્ય મહત્વનું છે. તેને ઐતિહાસિક કૃતિ ન ગણાય, પરંતુ પ્રાચીન કાલના સામાજિક જીવનના કેન્દ્રરૂપ એક વિશાળ અને કલામય મંદિરનું તેમાં તાદૃશ વર્ણન છે. તેથી સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ તેનું મહત્વ વધી જાય છે. કુમારપાલે પાટણમાં બંધાવેલો કુમારવિહાર તરીકે ઓળખાતા પાશ્વનાથના મંદિરનું ટે સો શ્લોકનું પ્રશસ્તિ કાવ્ય છે. આ મંદિર અત્યારે અસ્તિત્વમાં નથી, પરંતુ આ કાવ્ય પ્રશસ્તિલેખ જેવું ત્યાં કંડારાયું હોવાનો તથા દર્શનીય સ્થાપત્યના નમૂનારૂપ હશે.

ક તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ ક્યારે થયો હતો ?
2. હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ કયા ગામમાં થયો હતો ?
3. તેમનો જન્મ કયા કુટુંબમાં થયો હતો ?
4. હેમચંદ્રાચાર્ય વ્યાકરણનો કયો ગ્રંથ લખ્યો ?
5. આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યના માતા પિતાનું નામ જણાવો.

14.7.2 મુનિચંદ્રસૂરી :

સૈદ્ધાંતિક તરીકે ખ્યાતિ પામેલા આ મુનિચંદ્રસૂરી આ વશોભભદ્રસૂરી નેમિચંદ્રસૂરિના પૃથ્વર હતા. તેઓ સંસ્કૃત- પ્રાકૃત ભાષાના રહસ્યવેદી હતા. આ શાંતિસૂરી પાટણમાં પોતાના 32 શિષ્યોને પ્રમાણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ

કરાવતા હતા ત્યારે મુનિચંદ્રસૂરી જ્યાં શિષ્યોને પાઠ ભણાવી રહ્યા હતા ત્યાં આવીને ઊભા રહીને પાઠ સાંભળવા લાગ્યા. પંદર દિવસ પછી લેવાયલી પરીક્ષામાં મુનિચંદ્રસૂરિના જવાબોથી સંતુષ્ટ થઈ શાંતિસૂરીએ એમને પોતાની પાસે રાખી પ્રમણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો. તેમણે નાના મોટા 30 ગ્રંથો રચ્યા છે, જેમાંનાઘણા ખરા પાટણમાં રહીને રચેલા છે.

14.7.3 વિજયસિંહસૂરી :

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યકલામાં વિદ્યમાન આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. 3138 (ઈ.સ. 1127) માં 'શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર' પર 4500 શ્લોક પ્રમાણ ચૂર્ણની.

14.7.4 વર્ધમાન ગણિ :

આચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય વર્ધમાન ગણિએ વિ. સં. 1190 (ઈ.સ. 1134) લગભગ કુમારપાળવિહાર પ્રશસ્તિ ની વ્યાખ્યા કરી છે. તેમાં એમણે પ્રથમ 6 અર્થ કર્યા હતા, પછી એના 116 અર્થ કર્યા છે. વર્ધમાન ગણિની લાક્ષણિક અને સાહિત્યિક વિદ્વતાનો આ વ્યાખ્યાથી અને કાવ્યથી પરિચય મળે છે.

14.7.5 દેવચંદ્રસૂરિ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય દેવચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. 1207 (ઈ.સ. 1151) લગભગમાં 'ચંદ્રલેખા વિજયપ્રકરણ નામક નાટકની રચના શેષ ભદ્રારકની મદદથી કરી છે. આ પંચાકી નાટક કુમારવિહારમાં મૂળનાયક પાશ્વનાથની ડાબી બાજુએ રહેતા અજિત નાથના જિનાલયમાં વસંતોત્સવના પ્રસંગે કુમારપાળની સભાના મનોરંજન માટે ભજવાયું હતું. આમાં અર્ણોરાજનો પરાજય કરવામાં કુમારપાળે જે વીરતા દર્શાવી તેનો પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથકાર કુમારપાળનો સમકાલીન હોવાથી એમાં અપાયેલી રાજા કુમારપાળ અને આચાર્ય હેમચંદ્રની ઐતિહાસિક વિગતો વધુ પ્રમાણિત હોય એ સ્વાભાવિક છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે કુમારપાળને જે જાતનો ધર્મબોધ વારંવાર આપ્યો તેનાં શ્રાવણથી પ્રતિબુદ્ધ થઈને કુમારપાળે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એ બાબત આમાં વર્ણવેલી છે. એમણે પ્રાકૃતમાં 'સુમતિનાથચરિત' 9500 શ્લોક પ્રમાણે રચ્યું છે. વળી, 'સુકિત મૂકતાવળી અને સિંદૂરપ્રકાર રચ્યાં છે. વસંતતિલકા છંદમાં રચાયેલા સોમશતક માં એક પદ્યના એમણે જુદા જુદા 100 અર્થ બતાવ્યા છે. આ અર્થોમાં જણાવેલ તત્કાલીન ગુજરાતની 10 વ્યક્તિઓ પૈકી સિદ્ધરાજ કુમારપાળ, અજયદેવ, મૂલરાજ, એ ચાર વ્યક્તિતો ગ્રંથકારના સમયની છે.

14.7.6 મુનિરત્નસૂરિ :

મુનિરત્નસૂરિ સંસ્કૃતમાં 'મૂતિસુવ્રતસ્વામિચરિત' સં. 1252 (ઈ.સ. 1196) ,અ રચ્યું છે. વારાહીના યશોધવલ શ્રેષ્ઠી, જે રાજ ખજાનચી હતા તેમના પુત્ર બાલકવિ જગદેવની વિનંતીથી આ કૃતિ 9672 શ્લોક પ્રમાણ સાથે પાટણમાં રચી છે. વળી, 23 સર્ગમાં 6806 પ્રમાણ સાથે 'અમમસ્વામિચરિત' તથા 'અંબડચરિત' રચ્યાં છે.

14.7.7 દેવાનંદસૂરિ :

આચાર્ય દેવાનંદ સૂરિએ આચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરિના 'સિદ્ધહેમશબ્દનુશાસન' ના આધારે 'સિદ્ધસારસ્વત વ્યાકરણ' નામક ગ્રંથ સં. 1275 (ઈ. સ. 1219) માં રચ્યો છે. આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિના જણાવ્યા અનુસાર આચાર્ય દેવાનંદ સૂરિએ સં. 1266 (ઈ.સ. 1210) માં કોકાવસહીના જિનમંદિરની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

14.7.8 બાલચંદ્રસૂરિ :

બાલચંદ્રસૂરિ મોઢેરાના વતની મોઢ બ્રાહ્મસભાના ધરાદેવના પુત્ર હતા. તેઓએ 'વસંતવિલાસ' ગ્રંથની રચના કરેલી છે. નાનપણમાં જ તેમને મોઢેરાણા મોઢગચ્છના આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ ચૌલુકયવંશના રાજગુરુ પદમાદિત્ય પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો અને દેવસુરિગચ્છના આચાર્ય ઉદયસૂરિએ તેમને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. આ મંત્રની ઉપાસના કરતાં તેમને ભગવતી સરસ્વતીનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થયો હોવાનું તેમણે તેમના ગ્રંથ 'વસંતવિલાસ' માં નોંધ્યું છે.

14.7.9 ઉદયપ્રભસૂરિ :

ઉદયપ્રભસૂરિ એ સુકૃત કીર્તિકલ્લોલીની નામક પ્રશસ્તિ કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં અણહિલવાડના રાજાઓનું કવિત્વમય વર્ણન કર્યા પછી મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલના ધાર્મિક કાર્યોનો ગુણાનુવાદ કર્યો છે. મંત્રી વસ્તુપાલે સં. 1277 (ઈ.સ. 1221) માં શત્રુંજયની યાત્રા કરેલી તે સમયે આ કાવ્યની રચના થયેલી જણાય છે. પાટણમાં મંત્રી વસ્તુપાલના મંદિરના અવશેષરૂપ એક આરસના સ્તંભ ઉપર આ કાવ્યનો એક શ્લોક ઉત્કીર્ણ કરેલો મળી આવેલ છે. વળી, એમનો 'શબ્દબ્રહ્મોલ્લાસ' નામ ગ્રંથ પાટણના ગ્રંથના ભંડારમાં અપૂર્ણ મળી આવે છે. તેમાં મંત્ર વિષયક હકીકત છે.

14.7.10 દેવસૂરિ :

લક્ષણ – દર્શન અને સાહિત્યનું અધ્યયન કરી તેઓ વિ. સં. 1174 (ઈ.સ. 1118) માં આચાર્ય થયા અને એમણે દેવસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી. એમણે પાટણના રાજા સિદ્ધરાજ સમક્ષ દેવબોધ નામના ભાગવત વિદ્વાનને પોતાની

વિક્રતાથી પ્રસન્ન કર્યો હતો. દક્ષિણના કર્નાટક પ્રદેશના જૈન દિગંબર વાદી આચાર્ય કુમુદચંદ્ર સાથે દેવસૂરિનો સિદ્ધરાજ જયસિંહની અધ્યક્ષતામાં વિ. સં. 1181 (ઈ.સ. 1125) માં પાટણમાં વાદ થયો તેમાં દેવસૂરિનો વિજય થયો ને તેઓ 'વાદી દેવસૂરિ' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. તેઓ આ વાદમાં જીત્યા ન હોત તો ગુજરાતમાં શ્વેતાંબરનું નામ નિશાન ન હોત. આ વાદ વિષયક ઐતિહાસિક માહિતી 'મુદ્રિત કુમુદચંદ્ર નાટક' માં કવિ યશશ્વર આપે છે. આ વાદી દેવસૂરિએ ગુજરાતમાં પ્રમાણ નયત્વાલોક નામે સૂત્રાત્મક ગ્રંથ આઠ પરિચ્છેદોમાં રચ્યો છે ને એના ઉપર 'સ્વાદ્ધારનાકર'

14.7.11 યશોદેવસૂરિ :

આચાર્ય વીરગણિના શિષ્ય ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય યશોદેવસૂરિએ વિ. સં. 1172 (ઈ.સ. 1116) માં પ્રથમ ' પંચાશકની યૂર્ણિ, વિ.સં. 1174 (ઈ.સ. 1118) માં 'ઈર્થાપથિકી યૂર્ણિ', ચૈત્યવંદના યૂર્ણિ', 'વંદન યૂર્ણિ', (વિ. સં. 1176 (ઈ.સ. 1120) માં જિનવલ્લભસૂરિના 'પિંડવિશુદ્ધિ' ગ્રંથ પર વૃત્તિ, વિ. સં. 1180 (ઈ.સ. 1124) માં અણહિલવાડ પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યકાળમાં સોની નેમિચંદ્રની પૌષ્ઠશાળામાં 'પાક્ષિકસૂત્ર' ઉપર 2700 શ્લોક પ્રમાણે 'સુખવિબાધા વૃત્તિ' અને વિ. સં. 1182 (ઈ.સ. 1126) માં 'પચ્ચક્રમાણસરૂવ' (પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ) વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે.

14.8 સારાંશ :

આમ હેમચંદ્રાચાર્ય એ સોલંકી યુગના આચાર્ય ગણવામાં આવે છે. તેમણે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી, જેને હાથીની અંબાડી પર શોભાયાત્રા કાઢવામાં આવી હતી. આમ તેમના શિષ્યો દ્વારા પણ અનેક પ્રકારની સાહિત્યકૃતિઓની રચના કરવામાં આવી હતી. આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમના શિષ્યોનું અમૂલ્ય પ્રદાન છે.

14.9 ચાવીરૂપ શબ્દો :

સુવર્ણ :	બધા પ્રકારનો વિકાસ
જન્મભૂમિ :	જન્મ થયો તે વતન
કર્મભૂમિ :	કાર્ય કરતા હોય તે ભૂમિ
દીક્ષા :	સંસારનો ત્યાગ કરી, સાધુ જીવન જીવવાની વિધિ

14.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. વિ. સં. 1145 કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમા
2. ધંધુકા

3. મોઢવણિક
  4. સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન
  5. પિતાનું નામ ચારિંગ અને માતાનું પાહિણીદેવી
-

નોંધ :

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

